

T. C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

117085

SÜLEYMAN ATEŞ'İN
YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ
VE
TASAVVUFÎ YÖNÜ

117085

HAZIRLAYAN
ALİ KARATAŞ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOĞRULAMA MERKEZİ

DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. MESUT ERDAL

DİYARBAKIR

2002

ÖZET

Araştırmamız, kısmen monografik bir tez olmakla birlikte, esas itibariyle Süleyman Ateş'in tefsirindeki tasavvufi ilgili görüşlerini ele almaktadır. Ateş, 1933 yılında Elazığ'da doğmuştur ve halen Hollanda'da bulunan Europa İslamic Universty'de çalışmalarını sürdürmektedir. Tefsir sahasında büyük bir bilgin olup Tefsir ve Tasavvuf hakkında önemli eserler yazmıştır.

Ateş'in tefsirle ilgili en önemli eseri "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri" adlı eseridir. İslam Dünyası onu bu eseri ile tanımakla birlikte, kendisini ilim dünyasında şöhret yapan başka eserleri de vardır.

Ateş, en son 27 cilt olarak tamamlanan "Kur'an Ansiklopedisi" adlı bir eser daha yazmıştır. "İşâri Tefsir", "Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri" ve "İslam Tasavvufu" Tasavvufi ilgili müfessirimizin önemli eserlerinden birkaçıdır.

Telif, terceme, edisyon kritik olmak üzere elliye yakın eseri vardır.

Çalışmamız, bir giriş, üç bölümden ve sonuçtan meydana gelmektedir.

Giriş kısmında, Ateş'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdik.

Birinci bölümde, tasavvuf ilminin doğuşu ve gelişimi, tefsirin tanımı ve çeşitleri, işâri tefsirin ortaya çıkması ve şer'i yönünü ele aldık

İkinci bölümde, Ateş'in tefsir kaynaklarını ve tefsir metodunu ortaya koymaya çalıştık.

Üçüncü bölümde, "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri"ndeki tasavvufi görüşleri zikrettik.

Sonuç bölümünde ise, çalışmamızda ulaştığımız noktaları ifade ettik.

ABSTRACT

Our research is in spite of a partly monographic thesis, mainly it contains the ideas about the sufism which takes place in Süleyman Ateş's commentary.

Mr. Ateş was born in Elazığ in 1933. He still has been working and continue to his studying in Europa Islamic University in Holland. He had written important books about sufism and commentary.

His most important book (work) about commentary is "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri". The Islamic World knows him by this book, but he also has some other works which they make him famous in the science world.

Mr. Ateş, lastly had written the "Kur'an Ansiklopedisi" as 27 bindings. "İşârî Tefsir Okulu", "Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri" and "İslam Tasavvufu" are his some other important books which were written by him.

There are nearly fifty books of him about reconciling, translation , addition critic.

Our work consists of three sections.

We investigated in introduction section that the life of Mr. Ateş and his works.

In the first part, we've investigated the rising and development of sufism, the kinds and definition of commentary, the existing of mystic commentary and its Islamic side.

We have investigated the method of commentary and origins of commentary of Mr. Ateş in the second part.

In third part, we have investigated "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri" by its mystic view.

At the end of the our work, we have written the results which we had recorded.

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğüne

Bu çalışma jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir..

Başkan : Doç. Dr. Muhammed Gelişig
Üye : Doç. Dr. Mesut ERDAL
Üye : Yrd. Doç. Dr. M. Hadi TEZOKUR
Üye :
Üye :

Onay:

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Enstitü Müdürü
Abdülbaki TURAN
Prof. Dr. Abdülbaki TURAN
Müdür

ÖNSÖZ

İslam'ın başından beri zahiri tefsirlerin dışında ayrı bir tefsir hareketi gelişti. İşârî yorum sûfî çevrelerde revaç buldu ve mutasavvıfların fikirlerine uygun yeni bir tefsir ekolü ortaya çıktı. Bu çevrelerde bu harekete "İşârî Tefsir Ekolü" adı verildi.

Bu alanda müfessirimiz Süleyman Ateş tarafından önemli çalışmalar yapıldı. Ateş gerek telif, gerekse terceme olmak üzere önemli eserleri ilim dünyasına kazandırdı. "İşârî Tefsir Okulu" ve "İslam Tasavvufu" Ateş'in yaptığı önemli teliflerden birkaçıdır.

Ateş, şu an hayatta olan önemli ilmî bir şahsiyettir. Tefsir alanında yaptığı çalışmalarla adından bolca söz edilmektedir. "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri" adlı oniki ciltlik tefsiri ilim dünyasında haklı bir şöhrete sahip olmasını sağlamıştır.

Müfessirimizin tefsiri bir tasavvufi tefsir değildir. Fakat muhtevası incelendiğinde tasavvufi konularla ilgili önemli izahlara yer verildiği görülmektedir.

Ateş, gerek eserleri ve gerekse fikirleri ile sürekli gündemde olan bir ilim adamıdır. Fakat onun bazı fikirlerinin sürekli tartışma konusu olması diğer fikirlerinin ortaya çıkmasına mani olmuştur. Tasavvufi yönü ise geri planda kalan birkaç yönünden bir tanesidir.

Biz yüksek lisans tezi olarak Ateş'le ilgili çalışmayı düşündüğümüzde kendisi ile görüştük ve kendisinin de fikrini alarak bu çalışmaya başladık. Çalışmamız, Ateş'in tefsir metodunu ve tefsirindeki tasavvufi motifleri ele almakla birlikte tefsirinde yeterli bilgi bulunmayan bazı konularda diğer eserlerindeki görüşlerini de kapsamaktadır.

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş kısmında, Ateş'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdik.

Birinci bölümde, tasavvuf ilminin doğuşu ve gelişimi, tefsirin tanımı ve çeşitleri, işârî tefsirin ortaya çıkması ve şer'î yönünü ele aldık

İkinci bölümde, Ateş'in tefsir kaynaklarını ve tefsir metodunu ortaya koymaya çalıştık.

Üçüncü bölümde, "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri"ndeki tasavvufi görüşleri zikrettik.

Sonuç bölümünde ise, çalışmamızda ulaştığımız noktaları ifade ettik.

Tezin hazırlanmasında yönlendirici ve yüreklendirici katkılarından dolayı başta tez danışmanım, Yrd. Doç. Dr. Mesut Erdal olmak üzere kaynak konusunda yardımını esirgemeyen Doç. Dr. Muhammet Çelik hocama, tezin hazırlanması ve okunup düzeltilmelerin yapılması noktasında destek olan ve büyük özveri gösteren eşime, tezin yazımında yardımını esirgemeyen Erhan Ünükür'e, ayrıca son düzeltilmelerin yapılmasında öneri ve eleştiriyile destek olan Yrd. Doç. Dr. Mustafa Ünver'e teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmak bizden, başarı Allah'tandır

Ali Karataş

KISALTMALAR

a.g.e. : adı geçen eser

a.s : aleyhisselam

A.Ü.İ.F.Y. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

bkz. : bakınız

İ.B.B.K.D.B.Y : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı Yayınları

İst. : İstanbul

krş. : karşılaştırınız

s. : sayfa

s.a.v. : sallallâhu aleyhi vesellem

Tefsir : Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri

thk. : tahkik eden

trs. : baskı tarihi yok

yay. : yayınları

Y.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
MÜHÜRÜ
MÜHÜRÜ

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	V
ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ.....	X

GİRİŞ

YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ'NİN MÜELLİFİ SÜLEYMAN ATEŞ'İN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. HAYATL.....	1
A. Doğumu ve Ailesi.....	1
B. İlmî Şahsiyeti.....	1
1. İlk tahsili.....	1
2. Üniversite Tahsili.....	1
3. Akademisyenlik Hayatı ve Seyahatleri.....	2
II. ESERLERİ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF, TEFSİR VE İŞÂRÎ TEFSİR

I. TASAVVUF.....	8
A. Tasavvufun Tanımı.....	8
B. Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi.....	10
1. Tasavvufun Varlığına Kur'an'dan Deliller.....	11
2. Tasavvufun Varlığına Sünnetten Deliller.....	12
3. Sahâbelerin ve Tabîlerin Yaşayışı.....	13
II. TEFSİR.....	14
A. Tefsirin Tanımı.....	14
B. Kur'an'ın Tefsirine Duyulan İhtiyaç.....	14
C. Tefsir Çeşitleri.....	15
1. Rivayet Tefsiri Metodu	15

2. Dirayet Tefsiri Metodu.....	16
III. İŞÂRÎ TEFSİRLER.....	17
A. İşârî Tefsirin Doğuşu.....	17
1. İşârî Tefsir.....	18
2. Nazarî Tefsir.....	18
B. İşârî Tefsirin Kabul Şartları.....	19
C. İşârî Tefsirin Şer'î Yönü.....	19
1. İşârî Tefsirin Doğuşuna Kur'an'dan Deliller	20
2. Hz. Peygamber'in İşareti.....	21
3. Sahabeden Gelen Deliller.....	21
D. Meşhur Bazı Tasavvufî Tefsirler.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ

I. YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİNİN KAYNAKLARI.....	24
A. Tefsirle İlgili Kaynaklar.....	24
B. Hadisle İlgili Kaynaklar.....	26
C. Tasavvufla İlgili Kaynaklar.....	26
D. Fıkıhla İlgili Kaynaklar.....	27
II. TEFSİR METODU.....	27
A. Sûre İle İlgili Genel Bilgi Vermesi.....	28
1. Sûrenin Tefsirine Başlarken Bilgi Vermesi.....	28
2. Sûrenin Tefsirini Bitirdiğinde Prensiplerinden Bahsetmesi.....	28
B. Hadisleri Verme Metodu.....	30
1. Doğrudan Doğruya Hz. Peygamber'e Nisbet Etmesi.....	28
2. Musannıf ve Sahabeyi Zikretmesi.....	31
3. Hadisin Uydurma Olduğunu Belirtmesi.....	31
4. Hadis Üzerinde Değerlendirmede Bulunmaması.....	31
5. Hadis Rivayeti Hakkında Şüphe İzhar Etmesi.....	32
6. Hadisin Senedinin Sağlam Olduğunu Belirtmesi.....	32
C. Ayetin Sebeb-i Nüzûlünden Bahsetmesi.....	32
1. Sebeb-i Nüzulde Şüphesi Yoksa Kritiğini Yapmadan Vermesi.....	33
2. Sebeb-i Nüzul Üzerinde Eleştiride Bulunması.....	33
D. Tefsirine Ayetlerle Delil Getirmesi (Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri).....	34
E. Tefsirine Hadislerle Delil Getirmesi (Kur'an'ın Sünnetle Tefsiri).....	34

F. Tefsirinde Yorumlarını Destekleyici Tasavvufi Şiirlere Yer Vermesi.....	35
G. Tefsirinde Anılarına Yer Vermesi.....	36
H. Tefsirinde Tevrat ve İncil'e Müracaat Etmesi.....	37
1. Kur'an'ın Önceki Kitapları Tasdik Edici Olmasından Hareketle Tevrat'a Müracaat Etmesi.....	37
2. Tercih Ettiği Rivayeti Teyit Amacıyla Tevrat'a Müracaat Etmesi.....	37
3. Peygamber Kıssalarından Bahsederken Tevrat'a ve İncil'e Müracaat Etmesi.....	38
4. Müfessirimizin İsrailiyatla İlgili Genel Tutumu.....	38
I. Fıkıh Hükümleri Açısından Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri.....	40
İ. Arap Dili Bilgisine Yer Vermesi.....	41
1. Gramer Bilgisi Verdiği Yerler.....	42
2. Kelime Açıklaması Yaptığı Yerler.....	43
3. Kıraat Farklarını Belirttiği Yerler.....	43
K. İlmî Tefsir Açısından Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri.....	44
L. Tenkit Metodu ve Kendi Görüşünü Belirtmesi.....	45
M. İşârî Yorumlar.....	46
1. İşârî Yorum Yapması.....	46
2. Yapılan İşârî Yorumları Eleştirmesi.....	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFİ KONULAR AÇISINDAN YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ

I. ALLAH.....	49
A. Allah'ın Evvel, Ahir, Zahir ve Batın Olması.....	49
B. Vahdet-i Vücut Sistemi.....	50
II. ZAHİRÎ VE BATINÎ YÖNÜYLE KUR'AN'I KERİM.....	51
III. LEDÜNNÎ İLİM (ŞERİAT-HAKİKAT).....	53
IV. HİKMET.....	54
V. MAKAM VE HAL.....	55
VI. TASAVVUFİ KAVRAMLAR.....	55
A. Tevbe	56
B. Zikir.....	58
C. Tevekkül	59
D. Sabır.....	61
E. Velayet.....	61
F. Takva.....	63

G. Hasyet-Havl.....	65
H. Dua.....	66
I. Huşu'.....	67
İ. İhsan.....	68
J. Tebettül.....	68
K. Sema'.....	69
VII. İMAN.....	70
A. Ğayba İman	71
B. Kaza ve Kadere İman.....	72
C. İman-İslam İlişkisi.....	75
VIII. İNSAN VE RUH.....	76
A. Ruh.....	76
1. Ruhların Dereceleri.....	77
2. Ruh ve Nefis İlişkisi.....	78
3. Ruh-Nefs-Beden İlişkisi.....	79
4. Nefislerin Özellikleri.....	80
5. Ruhun-Nefsin Dereceleri.....	80
6. Ruhun Tekâmülü.....	82
7. Nefsin Tezkiyesi ve Tedsiyesi.....	85
B. İnsanın Dünyevî Hayatı.....	85
C. İnsanın Uhrevî Hayatı, Cennet ve Cehennem.....	87
D. Ateş'e Göre Alem-İnsan İlişkisi.....	91
SONUÇ.....	93
BİBLİYOGRAFYA.....	96

ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla,

Süleyman Ateş, ortaya koyduğu çalışmaları ve fikirleri ile tefsir alanında önemli bir şahsiyettir. Genelde ortaya koyduğu bazı fikirleri ile tanınmakta, bazı yönleri ise bilinmemektedir. Bizim çalışmamızda incelediğimiz "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri" adlı eser geniş kitlelerce okunan bir eserdir. Biz, bu çalışmada Ateş'in tefsirini ve özellikle tefsirindeki işârî ve tasavvufî görüşleri ilim dünyasına tanıtmayı amaçladık.

Tefsirin iki baskısı vardır. Birincisi, Milliyet gazetesi tarafından muhtasar bir biçimde verilmiştir. Diğerisi ise asıl, piyasada da kolayca ulaşılabilecek baskıdır. Bizim, çalışmamızda asıl kabul ettiğimiz nüsha Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından 12 cilt olarak neşredilmiş olan baskıdır. Çalışmada mezkur gazetenin verdiği baskıya müracaat etmedik. Çünkü bu oniki ciltlik asıl baskının muhtasarı mahiyetindedir.

Çalışmamız, "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri" ile sınırlı olmakla birlikte, müellifin tefsirinde zikretmediği veya yeterli bilgi sunmadığı konulardaki görüşleri için diğer bazı eserlerine de başvurduk ki, müfessirimizin işârî yönünü daha geniş inceleyebilelim.

Dipnotlarda tefsirin ismini her zaman baştan sona kadar yazmaktansa kısaca "Tefsir" diye gösterdik. Yararlandığımız kaynakları ilk geçtiği yerde bütün künyesi ile birlikte verdik. Daha sonra geçtiği yerlerde kitap adını ve sayfa numarasını verdik. Yazarları farkla olmakla birlikte aynı isme sahip eserleri sonraki geçtiği yerlerde yazar ve eser adı ile birlikte verdik.

Hadislerin kaynağını gösterirken musannif adını, bab ve hadis numarasını, sonra da geçtiği yerin cilt ve sahifesini verdik. Ayetlerin mealini müfessirimizin tefsirinden aldık.

GİRİŞ

YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ'NİN MÜELLİFİ

SÜLEYMAN ATEŞ'İN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. HAYATI¹

A. DOĞUMU VE AİLESİ:

Süleyman Ateş, 31.01.1933 tarihinde Elazığ iline bağlı, merkeze 15 km. uzaklıktaki Tadım Köyünde doğdu. Babası, İbrahim Ağa, annesi de Behiye Hanım'dır. Babası İbrahim Ağa Birinci Cihan Harbinde tam dokuz yıl çeşitli cephelerde düşmana karşı savaşmıştır.

B. İLMÎ ŞAHSİYETİ

1. İlk tahsili:

Ateş'in ilk tahsili babasının onu köy hocasına vermesi ile başlar. Babası onu on yaşında hıfzını tamamladıktan sonra kıraatini ilerletmesi ve Arapça okuması için Elazığ'a gönderdi. Burada bir süre tecvid ve kıraat dersleri aldı.

Elazığ alimlerinden olan emekli Hacı Muharrem Sırrî Efendi'den aldığı derslerle Arapça bilgisini biraz ilerletti. 1951 yılında Erzurum'a gitti. Orada Hacı Faruk Bey'den Kâfiye, Molla Câmî ve Mantık okudu. 1952 yılında burada evlendi. Hacı Faruk Bey'in vefatı üzerine birkaç ay da Solakzâde Sadık Efendi'den ders aldı. 1953 yılında Elazığ'da açılan İmam-Hatip okuluna kaydoldu. Okulu 1960 yılında bitirdi.

2. Üniversite Tahsili:

Ateş, üniversite tahsiline 1960 yılında kaydolduğu Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başladı. Fakülte tahsili esnasında dört yıl imam ve hatiplik yaptı.

1964 yılında fakülteyi birincilikle bitirdi. Birkaç ay öğretmenlik yaptıktan sonra ilahiyat fakültesinde açılan asistanlık sınavını kazandı. 7 Temmuz 1965 tarihinde bu fakültenin "Tefsir Kürsüsü"ne asistan olarak atandı. Gerek talebeliği gerekse asistanlığı sırasında hocası merhum Prof. M. Tayyib Okiç'in büyük teveccühlerine mazhar oldu.

1 Mart 1968 yılında doktorasını verdikten sonra 1969'da askere gitti. Askerliğini bitirdikten sonra tekrar fakülteye dönen Ateş, Ankara Devlet Lisan Okulu'nun İngilizce Bölümü'nü bitirdi.

¹ Ateş, Süleyman, *Yeni İslam İlimihali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988, s.5-6.

3. Akademisyenlik Hayatı ve Seyahatleri:

Süleyman Ateş, 1973 yılının Şubat ayında tetkiklerde bulunmak üzere Irak'a gitti. Altı ay Irak'ta, iki buçuk ay da Mısır'da araştırmalar yaptıktan sonra yurda döndü ve 24 Kasım 1973'te Doçent oldu.

Ankara Üniversitesi Senatosunun 9.1.1979 tarihli kararıyla Profesör olan Ateş, 1979 tarihinde fakülte kararı ile Batı Almanya'ya gönderildi. Burada Bochum kentindeki Ruhr Üniversitesi'nde sahası ile ilgili araştırmalar yaptı. Bu esnada üniversitenin Almanca Dil Kurslarına devam etti. Buradan Suudi Arabistan'daki İmam Muhammed Üniversitesi'nin daveti üzerine Riyad'a gitti. Üniversitenin Usûluddîn Fakültesi'nde tefsir dersleri okuttu. Ateş, ayrıca 1987-1988 öğretim yılında Cezayir'deki Emîr Abdulkadir İslam Üniversitesi'nde Tefsir ve Tasavvuf dersleri okuttu.

Cezayir'deki çalışmalarından sonra yurda dönen Ateş, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Hadis Bölümü Başkanlığına getirildi. 1995 tarihinden itibaren İstanbul Üniversitesi İlahiyat fakültesinde görevine devam eden Ateş, 1999 yılında emekliye ayrıldı. 2000-2001 tarihleri arasında Hollanda'da kurulan Rotherdam İslam Üniversitesi'nin daveti üzerine Hollanda'ya gitti ve bu üniversitenin rektörlük kurulu başkanlığına getirildi. Bu görevini bir yıl sürdürdükten sonra yurda geri döndü. Türkiye'de kısa bir süre kaldıktan sonra tekrar Hollanda'ya giden Ateş, şu an Hollanda Avrupa İslam Üniversitesi rektörlük kurulu başkanlığı yapmaktadır.²

1976-1978 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı yapan Ateş'in iki oğlu ve iki kızı vardır. Az da olsa yazdığı şiirlerinde "Sırrî" mahlasını kullanmıştır.³

II. ESERLERİ

1. İslam'a İtirazlar ve Kur'an'dan Cevaplar:

Bu eserde İslam'a yapılan muhtelif itirazlar ele alınmış ve bunlara Kur'an'ı Kerim ve Hadisler ışığında cevap verilmeye çalışılmıştır. Eser, Ateş'in ilk çalışmasıdır.

Asistanlığı esnasında yaptığı bu çalışma hocası Merhum Tayyib Okiç'in de övgüsüne mazhar olmuş ve Okiç bir önsöz yazarak kitabı şöyle takdim etmiştir: "Değerli asistanım Süleyman Ateş'in büyük emek mahsulü olan bu kitabını önsözle umuma arz etmekten büyük bir haz duymaktayım. Süleyman Ateş, daha evvelki yazılarıyla kendisini geniş okuyucu kütlesine kâfi derecede tanıtmış bulunmaktadır. Haklı olarak ileride de kendisinden çok kıymetli eserler beklemekteyim."

Müfessirimizin bu eseri 1966 yılında, Ankara'da Kevser Yayınları tarafından neşredilmiştir.

² Bu bilgi Ateş'in oğlu Muharrem Ateş'ten alınmıştır.

2. Mişkâtü'l-Envâr, Gazali:

Ateş, eseri "Nurlar Feneri" ismiyle dilimize çevirmiştir. İstanbul, 1966, Bedir yayınları

3. İslam'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale, el-Kabisî:

el-Kabisî'nin eserini Ateş notlarla neşretmiştir. Eserde el-Kabisî öğretim ve eğitim ile ilgili meseleleri bir rehberlik niteliği ile değerlendirmiştir. Eser, İslam'da terbiye konularını tarihî perspektif içerisinde ortaya koymaktadır.

İlk baskısı 1966'da Ankara'da yapılan bu kitabı Yeni Ufuklar Neşriyat İstanbul'da tekrar basmıştır.

4. Kur'an'da Edebî Tasvir, Seyyid Kutup: 1967'de Ankara'da basılmıştır.

5. Minberden Öğütler, Hutbeler:

Müfessirimiz bu eserinde sahih hadislerle dayanarak bir kısım vaaz ve hutbeler vermiştir. 1968'de yayınlanan "Hatiplere Hutbeler" kitabının genişletilmiş şekli olarak 1978'de basılan bu eseri Yeni Ufuklar Neşriyat İstanbul'da yeniden neşretmiştir.

6. İslamic Surveys, Montgomery Watt: Terceme, Ankara, 1968⁴

7. Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri:

Bu eser müfessirimizin doktora çalışmasıdır. Eserde tasavvufun doğuşu ve menşei, işârî tefsir, Sülemî'nin hayatı, eserleri, ilmî değeri ele alınmış ve Sülemî'nin tefsiri incelenmiştir. Eser, 1969'da Sönmez Neşriyat tarafından İstanbul'da basılmıştır.

8. Cüneyd-i Bağdadî, Hayatı, Eserleri ve Mektupları:

Ateş, bu eserinde Tasavvuf önderlerinden Cüneyd-i Bağdadî'nin hayatı ve eserlerini incelemiştir. Bağdadî'nin tevhîd, mîsâk, fenâ ve bekâyâ dair mektupları dilimize çevirilerek Arapça metinleri ile birlikte verilmiştir. 1969'da İstanbul'da basılmıştır.

9. İrfan Sofraları, Niyâzî-i Mısırî:

Ateş, eseri notlarla çevirmiştir. Emel matbaası tarafından 1971'de Ankara'da basılmıştır.⁵

10. İşârî Tefsir Okulu:

Eser, müfessirimizin doçentlik çalışmasıdır. Eserde Ateş işârî tefsirin doğuşunu, işârî tefsir alanındaki şahsiyetleri tarihi seyrine göre incelemiştir. Alanında yapılmış son derece önemli bir eserdir. Ayrıca eserde işârî tefsirin başlıca meseleleri ele alınarak müfessirimiz tarafından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. İlk baskısı İstanbul'da 1974'te yapılan eserin ikinci baskısı Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından İstanbul'da yapılmıştır.

³ Büyük İslam İlmihali, s.6.

⁴ Ateş, Süleyman, İşârî Tefsir Okulu, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1968, s.110.

⁵ Tefsir, III/178.

11. Resimli ve Tatbikatlı Hac Rehberi:

Eser, 1975 yılında hazırlanmıştır. Müfessirimiz eserinde hacda yapılacak ibadetleri resimli ve tatbikatlı bir şekilde ortaya koymuştur. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul

12. Kur'an'ı Kerim ve Yüce Meali:

Müfessirimiz bu eserinde günümüz Türkçe'sine bağlı olarak Kur'an'ı dilimize çevirmiştir.

Eser, Milli Eğitim Bakanlığı'nca da tavsiye edilmiştir. Ankara'da 1976'da basılan meal en son Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından okuyucuların hizmetine sunulmuştur.

13. Kur'an Nizamı:

Bu eser Süleyman Ateş'in Almanya'da verdiği "Kur'an Nizamı" adlı konferansın ilaveli bir şekilde hazırlanmış halidir. 1979'da Dergah yayınları tarafından İstanbul'da basılmıştır.

14. Tasavvufun Ana İlkeleri, Sülemî'nin Risaleleri:

Sülemî'nin eseri Ateş tarafından çevrilerek okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Mutasavvıfların görüşlerini yansıtan Sülemî'nin dokuz risalesi metinleri ile birlikte verilmiştir. Ankara'da 1981'de basılmıştır.

15. Açıklamalı Yeni Duâ Mecmuası:

Eserin içinde yer alan konular şunlardır: Dua nedir? Peygamberimizin dua tarzı, ibadet duaları, Peygamber'imizin gündüz ve gece yaptığı dualar, çeşitli işlerde yapılacak dualar, dilek duaları, Evrâd-ı Bahaiyye, Yâsin Sûresi ve anlamı. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1983.

16. Yeni İslam İlmihali:

Mükellef olan her müslümanın bilmesi gereken din nedir, itikadî ve amelî mezhepler, gusûl, abdest, namaz, oruç, zekat, hac vb. daha bir çok konu bu eserde ortaya konmuştur.

Yeni Ufuklar Neşriyat bu eseri 1988 yılında İstanbul'da okuyucu hizmetine sunmuştur.

16. Kur'an'ı Kerim'in Evrensel Mesajına Çağrı:

Ateş bu eserinde şu konularından bahsetmiştir: Nesh ve önceki kutsal kitapların neshi, Hz. İsa'nın ineceği konusu, Hz. Peygamber'in davetinin umumiliği ve İslam'a çağrı mektupları, Yahudi ve hristiyanların cennete gidip gidemeyeceği sorunu. Ayrıca Ateş, kendisi hakkında ortaya atılan bir takım iddialara da bu eserde cevap vermiştir. İstanbul, 1990'da Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından basılmıştır.

17. Gerçek Din Bu 1-2:

Bu eser Türkiye Yazarlar Birliği ödülünü almıştır. Ateş, eserde Turan Dursun'un Kur'an'ı Kerim ve Hz. Peygamberle ilgili ortaya attığı iddialara ilmi bir üslub içinde cevap vermiştir. İstanbul'da, Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından 1992'de yayımlanmıştır.

18. İnsan Hakları: Ankara, 1994.

19. İnsan ve İnsan Üstü:

Ateş'in bu eserinde ele aldığı konular şunlardır: Ruh ve nefis, ruhların birbirleriyle görüşmesi, meleklerin ve cinlerin yapısı, misal alemi, rüya...vb. konular. 1979'da İstanbul'da basılan eser 1995 yılında zikri geçen yerde Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından yeniden basılmıştır.

20. Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri:

Bu eser çalışmamızın konusu olduğu için burada ayrıca bilgi vermeyeceğiz.

21. Kur'an'da Nesh Meselesi:

Müfessirimiz nesh meselesini delilleri ile bu eserinde ele almış, bu konudaki farklı kanaatleri belirtmiştir. 1996 yılında İstanbul'da Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından basılmıştır.

Kur'an'da mensuh olduğu söylenen ayetler ele alınmış ve bunların müfessirimize göre mensuh olmadığı delilleri ile beraber ortaya konmuştur. Eser, İstanbul'da 1996 yılında yayımlanmıştır.

22. Kur'an Prensipleri:

Kur'an sûrelerinin iniş sırasına göre, sûrelerin içerdiği prensipler ve hükümler ele alınmıştır. Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından 1996 yılında İstanbul'da basılmıştır.

23. Makaleler:

Süleyman Ateş, 1970'li yıllardaki düşüncelerini ve seyahat anılarını bu eserinde bizlere aktarmıştır. İstanbul'da 1996 tarihinde Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından yayımlanmıştır.

24. İslam Tasavvufu:

Bu eserde İslam Tasavvufu'nun ilkeleri ve kavramları genişçe ele alınmıştır. Eser, bu alanda araştırma yapacaklar için önemli bir kaynak niteliğindedir. İstanbul'da, 1996'da Dergah yayınları tarafından neşredilmiştir.

25. Yeniden İslam'a 1-2: Kur'an Okulu, İstanbul, 1997.

26. Muhabbetullah: Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997

27. Haram Olan Eylemler:

Ateş, bu eserinde Kur'an ve hadislere göre haram olan eylemleri açıklamıştır. Yeni Ufuklar Neşriyat 1997'de neşretmiştir.

28. Kur'an'da Allah ve İnsan, Toshihiko İzutsu:

Müfessirimiz, Toshihiko İzutsu'nun yazdığı bu eseri İngilizce'den dilimize çevirmiştir. Bu eser Ateş'in ifadesi ile şundan bahsetmektedir: "Dilimize çevirdiğimiz bu eserde semantik yani kelimelerin tarihi seyir içinde kazandığı manalar bakımından yapılmış bir incelemedir. Dokuz bölümden oluşan bu eserde Kur'an kavramlarının zaman içinde geçirdiği anlam

değişiklikleri ve kazandığı yeni manalar incelenmiştir."⁶ Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

29. Kur'an'da Kıyamet Sahneleri

Prof. Seyyid Kutub tarafından "Meşâhidu'l-Kıyame fi'l Kur'an" adıyla yazılan bu eser Ateş tarafından dilimize aktarılmıştır. Eserde ahiret hayatının Kur'an'da nasıl anlatıldığı ele alınmıştır. İstanbul'da yeni ufuklar Neşriyat tarafından basılmıştır.

30. Kur'an'a Göre Büyü:

İlkel dinlerde bir kurum olan büyü ve büyücülük bugün de devam etmekte ve din bilincinden yoksun olan kitleleri sömürme aracı olarak kullanılmaktadır. Ateş, bu eserinde büyü'nün ne olduğunu, insanların büyüye düşkün oluşlarının nedenlerini ve büyü hakkında dinin hükümlerinin ne olduğunu ortaya koymuştur.

Eseri, Yeni Ufuklar Neşriyat İstanbul'da neşretmiştir.

31. Dîvân-ı Sırrî:

Eser, müfessirimizin hocası Hacı Muharrem Hilmi Efendi'nin tasavvufi şiirlerini içermektedir. Ateş, şiirleri notlar ilave ederek yayına hazırlamıştır.

32. Kâdirî Yolu Sâliklerinin Zikir ve Makamları ve Zakirlere Hediye:

Hacı Muharrem Hilmi Efendi'nin bu eserinde Kâdirî yolunun zikir ve makamları, tasavvuf ve tarikatlerin menşei, tasavvuf önderlerinin hayatları ve seyr-i sülûk kaideleri Ateş'in notlar ilavesi ile ortaya konmuştur.

33. Tasavvufta Fütüvvet, Sülemî:

Ateş tarafından dilimize çevirilen Sülemî'nin bu eserinde tasavvufta fütüvvet konusunda bilgi verilmiştir. Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul

34. Nefsin Ayıpları ve Tedavi Yolları, Sülemî: Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul

35. Muhabbet ve Şavk: Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul

36. Müslüman'ın Cep Kitabı:

Bu eser şu konulardan bahsetmektedir: İnanç ve ibadetle ilgili konular, günlük hayatımızla ilgili helaller ve haramlar, İslam ahlakının temel prensipleri, ibadet duaları ve kısa sûreler...

Kitap, Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır.

37. Namazda Okunan Sûrelerin Tefsiri:

Namazda okunan kısa sûreler müfessirimizce tefsir edilmiş ve okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

⁶ İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., s.5.

38. İmâmiyye Şiâ'sının Tefsir Anlayışı: 1975'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 20. sayısında makale olarak çıkan bu çalışma Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından bir kitap halinde basılmıştır. İstanbul, 1998.

39. İmam-Hatip Liseleri İçin Tefsir Dersleri

40. İslam'da Kadın Hakları:

Yeni Ufuklar Neşriyat'ın neşrettiği eserde İslam'ın kadına sağladığı üstün kişilik boyutları Kur'an ayetleri ile incelenmekte ve bazı çevrelerce ortaya atılan İslam'ın kadını yıpratmış ve onu düşük bir konuma yerleştirdiği gibi iddialara cevap verilmiştir.

41. Kur'an'a Göre Evlenme ve Boşanma:

Müfessirimiz bu kitabında şu konulara temas etmiştir: Evlenme, boşanma, evlilikte adalet, çok kadımla evlenme, fuhşun cezası, mihr, miras, süt emme konusu, muta vb. konulara temas edilmiştir.

Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1998.

42. Kur'an Ansiklopedisi:

Bu eserin alt yapısı müfessirimizin tefsiridir. Müfessirimiz bu eserinde Kur'an konularını baştan sona tespit ederek belirlemiş ve tefsirine bağlı olarak bu konuları ansiklopedik olarak ele almıştır. Bu esere bakıldığında aranan konuların ve konularla ilgili ayetlerin bir arada olduğu görülecektir. Eserin ilk üç cildi, 1997'de Yeni Ufuklar Neşriyat tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

Ateş'in son eseri olan Kur'an Ansiklopedisi, 27 cilt olarak tamamlanmış ve 2001 yılında zikredilen yayınevi tarafından basılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF, TEFSİR VE İŞÂRÎ TEFSİR

I. TASAVVUF

A. TASAVVUFUN TANIMI

Tasavvuf kelimesi Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında kullanılmıyordu. Bu kelime sonradan doğmuştur.⁷ Fakat hangi kelimeden doğduğuna dair bir fikir birliğine varılamamıştır.

Etimolojik olarak tasavvuf kelimesinin kökeni, anlamı ve bununla ilgili diğer terimler hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Tasavvufun sufi kelimesinden türemiş olmasına bağlı olarak sufi kelimesinin hangi kökten türediği ile ilgili görüşleri şöyle sıralamak mümkündür:

- 1.Safvet, durgunluk, bulanık olmayan anlamına gelen “safv” kökünden,
- 2.Zahitçe yaşayışları ile bilinen “Benu Sufe” kabilesinin adından,
- 3.Medine mescidinde yapılan “suffa”dan,
- 4.Sıfat kelimesinden,
- 5.Ense saçı anlamına gelen “sufatu”l – kafa”dan,
- 6.Bir çöl bitkisi olan “sufane”den,
- 7.Yunanca hikmet anlamına gelen “sophas”tan veya filozof anlamına gelen “sophia”dan,
- 8.Saff-ı evvelden, namaz kılanların ilk saffi,
- 9.Yün anlamına gelen “suf”dan⁸,

En çok kabul gören görüş sufi kelimesinin yün anlamına gelen “suf” kelimesinden türediğine dair görüştür. Klasik tasavvuf yazarlarının ilklerinden olan Ebu Nasr es-Serrac (Ö.379/988), peygamberlerin, evliya ve asfiyanın yolu dediği suf giyme adetinden hareketle sufi kelimesini bu kökten sayar.⁹

Süleyman Ateş’e göre de tasavvuf kelimesi ya suffa’dan veya suf’dan türemiştir. Ona göre her iki kelimede kök olmaya hem lafız hem de mana bakımından uygundur.¹⁰

⁷ Ateş, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1969, s.1.; Ebu’l-Alâ Affî, *Tasavvuf*, İz yy., İst., 1999, s. 30; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.6.

⁸Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, s. 26-27; Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1996, s.5; Yılmaz, H.Kamil, *Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000, s.26.

⁹ *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, s. 28

¹⁰ *İşârî Tefsir Okulu*, s. 11

Her ne kadar kelimenin “suf”tan türetildiği söyleniyor ise de bu konuda farklı kanaatler de vardır. Kuşeyri bu kelimenin bir lakap olduğunu söylemektedir.¹¹

Tasavvuf ve sufi kelimesinin türetildiği kökle ilgili tartışmaların yanı sıra tasavvufun ve sufînin tanımında farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Ateş’e göre herkes kendi yaşadığı hale göre tasavvufu tarif etmiştir. İfadeler değişik olmakla birlikte bütün tarifler aynı anlama çıkmaktadır. Tasavvuf, ruhu temizleme yoludur. Zühd ve takva ile ruhu bunalımlardan, dünyevi meşgalelerden, kötü duygulardan arıtmak için mâsivâyı atıp yalnız Allah sevgisini kalbe yerleştirmek, beşeri varlığı Hakk’ın varlığında yok etmek, nefsten geçip Allah’ın varlığında yaşamak tasavvufun temel gayesidir.¹²

Tasavvuf ve Sûfî kavramları Hakkında Bazı Tanımlar:

Maruf el-Kerhî: "Tasavvuf, hakikatleri almak, insanların elinde bulunan şeylerden ümit kesip yüz çevirmektir."¹³

Ebu Süleyman ed-Dârânî: "Tasavvuf odur ki kul, üzerinden geçen fiilleri Hak’tan başka bir şey bilmez; daima Hak ile beraber olur."¹⁴

Cüneyd: "Tasavvuf, Hakkın seni senden öldürmesi ve seni kendisiyle diriltmesidir."¹⁵

Nasrabazî: "Tasavvuf, Kitap ve sünnete dört elle sarılmak, heva-heves ve bid’atlere tabi olmamak, şeyhlere hürmet etmeye büyük değer vermek, halkın özürlerini kabul etmek, vird ve zikre devam etmek, ruhsat ve te’villere göre hareket etmeyi terketmektir."¹⁶

Zünnun Mısrî: "Sûfî konuştuğunda haline uygun söz söyleyen kimsedir. O kendinde bulunmayan bir şeyden bahsetmez. Dilini tutup konuşmayacak olursa muâmelesi halinin tercümanı olur, haliyle dünyadan kat’ı alaka ettiğini anlatır."¹⁷

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî: "Sûfî, kanını heder, malını mübah görendir (canını ve malını feda edendir). Bulanıklıktan durulan, tefekküre dalan, fikirle dolan, insanları bırakarak sadece Allah ile meşgul olan, altın ile toprağı eşit gören kişidir."

Cüneydi Bağdadî: "Sûfî toprak gibidir. Kötü olan her şey onun üzerine atılır. Fakat ondan güzelden başka bir şey çıkmaz. Sûfî yer gibidir. İyisi de kötüsü de ona basar. Bulut gibidir, her şeyi gölgelendirir. Yağmur gibidir, her şeyi sular."¹⁸

¹¹ Bu konuda bkz. Okuyan, Mehmet, Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri, Rağbet, 2001, s. 16

¹² İşârî Tefsir Okulu, s.12; Ayrıca Tasavvuf’un daha geniş tanımları için bkz. Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikalter, s. 30-55; Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi, s. 31-43.

¹³ el-Kuşeyrî, Abdülkerim Hevazin, Risale fi İlmi’t-Tasavvuf, Mısır, 1318, s.149.

¹⁴ Sülemî ve Tasavvufi Tefsiri, s.2.

¹⁵ er-Risale fi İlmi’t-Tasavvuf, s.150.

¹⁶ Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi, s.32.

¹⁷ Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler, s.48.

B. TASAVVUF'UN KAYNAĞI VE GELİŞİMİ

Tasavvuf kelimesinin etimolojisinde olduğu gibi tasavvufun ne olup olmadığı konusunda yani tarihî kaynağı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar şu şekilde özetlenebilir:

"1. İslam Tasavvufunun kaynağı, Kur'an değil, Hristiyanlıktır; İran ve Hind dinleriyle Yeni-Eflatunculuk ve Musevilikten gelen tesirler sanıldığı kadar çok değildir.

2. İslam tasavvufunun kaynağı, Hristiyanlık değil, Ari yani İran ruh ve kültürünün Sâmî yani Arap'ın ruh ve düşüncesine hakimiyetinden doğmuştur; diğer unsurlar asıl değil, tâli olarak onda bulunurlar.

3. İslam Tasavvufu Yeni- Eflâtunculuk'tan müteessir olarak doğmuştur; sonradan İslam sufileri arasında yayılan "vahdet-i vücud" nazariyesi ise, İran yoluyla Hind'den gelmiştir.

4. İslam tasavvufu daha çok Hin'den gelmiştir; diğer dinler ve felsefî görüşlerden sızan unsurlar hem az hem de ikinci derecededirler.

5. İslam tasavvufu her şeyi ile İslamiyet'ten yani Kur'an ve Hadis'ten fişkırmıştır. Bu son görüş, tasavvufu benimseyen tüm müslümanların ve müslüman yazarların yanında bir kısım müsteşriklerin de görüşüdür."¹⁹

Batılı araştırmacılar, mistik hayatın kaynağını Hristiyanlık'ta, Budizm'de ve benzeri dinlerde aramışlardır. Gerçi bu dinlerin de mistik hayatı yaşayanları vardır. Sosyal olaylarda net bir başlangıç noktası bulmak genellikle mümkün olmaz. Bazı sosyolojik hakikatlerin, başka kültürden etkilenmesi normal görülmelidir. Dolayısıyla tasavvufî hayatta görülen bazı özelliklerin, diğer dinlerde bulunmasında yadırganacak bir durum yoktur. Ancak bazı müsteşriklerin söylediği gibi tasavvuf dünyasına ait tüm disiplinleri ve bunlara ait özelliklerin tamamını başka dinlerde görmek hatalı olsa gerektir.

Gazzâlî'nin de dediği gibi tasavvuf kelimesinin Kur'an ve sünnette bulunmaması, bu hayatın İslam'a yabancılığını gerektirmez. Kaldı ki Hz. Peygamber'in hayatı tam bir örnek durumundadır.²⁰

¹⁸ Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi, s. 28 vd. Ayrıca bkz, Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri; Kelâbâzî, Doğu Devrinde Tasavvuf, (Taarruf) Hazin, "Hazırlayan: Süleyman Uludağ", Dergah yy., İst., 1979, s.53-59.; Ebu'l-Al'â Afîfî, Tasavvuf, s.39-52.

¹⁹ Şahinoğlu, M. Nazif, "İslam'da Tasavvufun Yeri ve Önemi", Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı -2 İ.B.B.K.D.B.Y., İstanbul, 1997, s.160.

²⁰ Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri, s.20.

1. Tasavvufun Varlığına Kur'an'dan Deliller

Tasavvuf, kavram olarak Kur'an'da yer almasa da ilke, amaç ve hayat tarzı olarak yer almaktadır. Bu ilke, amaç ve hayat tarzının Kur'an'daki karşılığı ise "ahlak"tır. Kur'an'ın ferdi ve sosyal ahlakla ilgili olarak getirdiği ilke ve prensipler aynı zamanda tasavvufun benimsediği ve hedef olarak seçtiği ilke ve prensiplerdir.²¹

Kur'an'da ve Hadislerde tasavvuf kelimesi geçmediği için bunun İslam'a yabancı ve İslam dışı bir şeymiş gibi görmek doğru değildir. Tasavvuf, ruhi bir yaşantı, ruhi kabiliyetleri geliştiren bir hareket olarak kabul edilirse, böyle bir hareketi İslam'ın bünyesinde görmek mümkündür. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.) risaletle görevlendirilmeden önce, Hira mağarasında yalnız başına tefekküre dalar ve Rabbini anardı. Hz. Peygamber ve ashabı savaşlarda pek çok ganimete sahip olduğu halde son derece sade ve mütevazı hayat yaşamaları bu konu için temel teşkil edecek mahiyettedir.²²

Tasavvufun Kur'an'dan delilleri şunlardır:

Allah insanlardan ahirete ne mal ne de evlatlar getirmelerini istemiştir. İsteddiği şey selim kalple ahirete gidilmesidir.

*"O gün ki, ne mal, ne de oğullar yarar vermez. Ancak Allah'a sağlam ve temiz kalb getiren (yarar görür)"*²³

*"Beni anmak için namaz kıl."*²⁴ *"İttika edesiniz diye oruç, sizden öncekilere olduğu gibi size de farz kılındı."*²⁵ ayetleri namaz ve oruçtan asıl maksadın Allah'ı anmak ve Allah'a saygı olduğunu ortaya koyuyor.²⁶

Kur'an'da Allah'ı zikretmenin gereği vurgulanır ve zikretmemekten dolayı kalplerin kararacağından bahsedilir:

*"Allah'ı zikretmemekten ötürü kararmış olan kalplere yazıklar olsun"*²⁷

*"Ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerine yatarken Allah'ı zikredin."*²⁸

Zikirle ilgili birkaç ayet:

*"Allah'ı çok zikredin ki felaha eresiniz."*²⁹

*"Rabbi'ni çok zikret, halktan kesilerek O'na yönel."*³⁰

²¹ Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, İst, 1993, s.131.

²² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II/6; ayrıca bkz; Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, s.13.

²³ 26.Şuarâ/ 88-89.

²⁴ 20.Taha/ 14.

²⁵ 2.Bakara/ 83.

²⁶ *İşârî Tefsir Okulu*, s.15.

²⁷ 39.Zümer/ 22.

²⁸ 4.Nisa/ 103.

²⁹ 62.Cum'a/ 10.

³⁰ 73.Müzemmil/ 8.

Kur'an'ı Kerim'deki pek çok ayette dünya hayatının geçiciliği anlatılmıştır.³¹ İnsanların dünyaya kanmaması, ahiret hayatının dünyadan daha hayırlı olduğuna dikkat çekilmiştir.³²

2. Tasavvufun Varlığına Sünnetten Deliller

İslam, sırf şekilden ibaret, kuru emirler ve nehiyeler yığını değildir. İslam ruhla beden birleşip olgunluğunu bulduğu bir dindir. Bu bakımdan Hz. Peygamber (s.a.v.), A'raf suresinin 32. ayetindeki; *"De ki; Allah'ın kulları için yarattığı zinet ve temiz rızıkları, haram kılan kimdir"* emrine uyarak, yemiş, içmiş, evlenmiş, çocuk sahibi olmuş, savaşmış, normal bir insan gibi yaşamıştır. Fakat bu dünyevî yaşantısı içerisinde manevi mücahededen de hiçbir zaman geri kalmamıştır. Kısacası vücudunun da, ruhunun da gidasını vermiş, madde ve ruh dengesini en güzel ayarlayan örnek bir kimse olmuştur.³³

Hz. Peygamber'in sözlerinde zaman zaman dünya ve ahiret dengesinin kurulması gerektiğine ve ruhun önemine dikkat çektiğini görüyoruz:

*"Dikkat edin vücutta bir et parçası vardır ki o düzelirse tüm ceset düzelir, bozulunca da tüm ceset bozulur. Dikkat edin o, kalptir."*³⁴

Peygamberimiz (s.a.v.) bir kutsî hadiste zikrin önemini ve kendisini zikredenle beraber olduğunu bildirmiştir:

*"Kulum beni zikrettiği zaman beni nasıl anıyorsa ben öyleyim, onunla beraberim. Kulum beni kendi içinde zikrederse ben de onu kendi nefsimde zikrederim. Beni cemaat içerisinde zikrederse ben de onu daha hayırlı bir cemaat içerisinde zikrederim. Bana bir karış yaklaşırsa ben de ona bir kulaç yaklaşıyorum. O, bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim"*³⁵

*"Bir topluluk oturup Allah'ı zikrederse melekler onları kuşatır, rahmet onları kaplar, üzerlerine sekine (huzur, feyiz) iner ve Allah, onları yanındakilere anar."*³⁶

Rasûl-i Ekrem, nefis tezkiyesine iman ve İslam'ın üstünde bir yer vermiş bunu ihsan sözüyle ifade etmiştir: *"İhsan, Allah'a görüyormuş gibi ibadet etmendir, zira sen O'nu görmüyorsan da O seni görüyor."* demiştir.³⁷

³¹ 3. Âli-İmran/ 3.

³² Tefsir, IV/77.

³³ Tefsir Tarihi, II/7.

³⁴ Buhari, es-Sahih, Kitabu'l İman: 39, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1315, I/19.

³⁵ Tefsir, I/259; krş. Müslim, es-Sahih., Zikir:1, Daru'l-Hadis, Kahire, trs., VI/2061.

³⁶ Tefsir, I/259; krş. Müslim, Zikir:11, IV/2074

³⁷ İşâri Tefsir Okulu, s.14.0; krş. Buhari, İman, 37, I/18.; İbn Mace, Sünen, Mukaddime: 9/63, Dar'ü-Ehyâit-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, trs., I/24.

3. Sahabilerin ve Tâbiilerin Yaşayışları

Hız. Peygamber gibi ashâbı da zühd ve takva yolundaydılar. Hele bunlar arasında bir zümre vardı ki *"seninle beraber bir grup da kalkıp namaz kılıyor"*³⁸ ayetinde de belirtildiği gibi nafilâ ibadetleriyle seçilmişlerdi.³⁹

Sahabenin günlük ibadetleri dışında yaşadıkları sırlarla dolu hayat daha çok Hız. Peygamber'le sohbet meclislerinde geçti: *"O konuşmaya başlayınca yanında bulunanlar başlarını önlerine eğerek, derin bir huşu ve sükûta dalar, kendilerinden geçer, gözler yaşarır, kalpler titrer, sanki başlarına konan kuşu uçurmamanın hareketsizliği içinde bulunurlar"*⁴⁰

Ashâb İslâm'a ilk giren insanlar olmaları ve yaşayışları dolayısı ile Kur'an bunlardan övgü ile bahsetmiştir:

*"Muhacirlerden ve ensardan (İslâm'a girmede) ilk öne geçenler ile bunlara güzelce tabi olanlar da O'ndan razı olmuşlardır. (Allah) onlara, altlarından ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte büyük kurtuluş budur."*⁴¹

*"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten nehyedersiniz, Allah'a da inanırsınız. Eğer kitap ehli inanmış olsaydı kendileri için daha hayırlı olurdu. İnananları var, ama çoğu yoldan çıkmıştır."*⁴²

Ashâb arasında ahiret endişesinden dolayı ağlamaktan kendisini alamayan, çok ağlayan yedi kişi vardı ki bunlara çok ağlayanlar anlamına "Bekkâûn" denilmiştir.⁴³

Ashâbtan sonra gelen tâbiûn ve daha sonraki nesillerde de İslâm'ın ruhu sayılan zühd ve takvaya bağlı hayat yaşayan insanlar da tasavvufî hayatın örneklerini oluşturmuşlardır.⁴⁴

Sahabe ve tabiin devrinde ruhlara hakim olan Allah korkusu ve zühd hareketi, gittikçe şiddetlenip sür'atle tasavvuf haline inkılap etti. İlk zahidlerde Allah korkusu şuuru, yavaş yavaş yerini Allah sevgisine bıraktı. Zühd hareketi tasavvuf halinde ilk meyvesini Irak'ta verdi. Zühd hareketinin mümessili Hasan el-Basrî (110/728) ve Rabiâtü'l Adebiyye (135/752) sûfî sayılırlar. Hasan-ı Basrî Allah korkusu yanında Allah sevgisinin temsilcisi olmuştu. Hasan-ı Basrî sırf şekli ibadetle yetinmeyip öz ruhî hayat yaşayan bir insandı.⁴⁵

³⁸ 73. Müzzemmil/ 20.

³⁹ İşârî Tefsir Okulu, s.15.

⁴⁰ Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, s.80.

⁴¹ 9. Tevbe/ 100.

⁴² 3. Âli-İmran/ 110.

⁴³ Taberi, Camiu'l Beyan, Mısır, 1954, X/136.; Süleimî ve Tasavvufî Tefsiri, s. 9.

⁴⁴ Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri, s.29.

⁴⁵ Süleimî ve Tasavvufî Tefsiri, s.9.

II. TEFSİR

A. "TEFSİR"İN TANIMI

Tefsir, kelimesi "beyan" ve "keşf" nanasına gelen "f-s-r" masdarından tefil babında bir kelimedir.⁴⁶ Kelime olarak açıklamak, beyan etmek anlamına gelen tefsir, kavram olarak örtülü olanı açmak anlamına gelir. Tefsir ilmi de Zerkeşi'nin dediği gibi Rasûlullah'a nazil olan Kur'an'ın manalarını açıklamak, ihtiva ettiği hükümleri ve hikmetleri çıkarmaktır.⁴⁷

Tefsirin tanımını verdikten sonra, şimdi de tefsir ilminin, başlangıçtan günümüze kadar geçirdiği safhaları anahatlarıyla gözden geçirmemiz, bu sahada yapılacak çalışmalar için derece önemlidir.

B. KUR'AN'IN TEFSİRİNE DUYULAN İHTİYAÇ

Suyuti tefsirin bir ihtiyaç olduğunu belirtirken özetle şunları ifade eder: Kur'an Arapça'nın en fasih olduğu bir zamanda nazil olmuştur. Bu dili konuşanlar, Kur'an'ın zahiri manası ve ahkâmını kolayca anlıyordu. Ancak batını inceliklerini Rasûlullah'tan öğreniyorlardı. Sahabe-i Kiram Kur'an'ın manasını anlamada Rasûlullah'ın tefsirine muhtaç oldukları gibi aynı ihtiyacı biz de duymaktayız. Aynı zamanda onların ihtiyaç duymadıkları zahiri tefsiri biz ihtiyaç olarak görmekteyiz. Bu noktada eksikliğimiz, Arap dilinin hususiyetlerini iyice öğrenmeden, Kur'an'ı anlamadaki acizliğimizdir. Bu bakımdan bizler tefsire en çok muhtaç olan kimseleriz.⁴⁸

Kur'an'ı Kerim yaşanması ve hayata aktarılması için indirilmiştir. Bunun için de tefsir edilmesi gerekir. Nitekim Allah tarafından Rasûlüne indirilen bu kitap, Rasûle tebliğ ve tebyin görevini de yüklemiştir. Bu bakımdan Kur'an'ın ilk tefsir edeni Hz. Peygamber olmuştur.⁴⁹

Tebliğ ve tebyinle vazifelendirilmiş olan Hz. Peygamber, ilk günden itibaren muhatapların anlayamadıkları yerleri lüzumu kadar izah ediyordu. Böyle bir ihtiyaç kendiliğinden ortaya çıkıyordu, çünkü bu bünyenin esası olan Kur'an'ı Kerim, kendisi üzerinde düşünmeyi ve kendisine tabi olunmayı istemekteydi.⁵⁰ Allah, Rasûlüne tebyin⁵¹ ve

⁴⁶ Suyuti, *el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Kahraman yy., İstanbul, 1978, II/221.

⁴⁷ ez-Zerkeşi, Bedruddîn Muhammed b. Abdilah, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk., Şeyh İbrahim Abdullah el-Kürdî, Beyrut, 1994, I/105.

⁴⁸ Suyuti, *el-İtkan*, II/223.

⁴⁹ Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri, s. 34.

⁵⁰ Tefsir Tarihi, I/45.

⁵¹ Tebyin, açıklamak demektir. Hz. Peygamberin tebyin görevini ifade eden ayetler için bkz. 16.Nahl/ 44, 64.

inzar⁵² görevini yüklediği için tefsir hareketinin insan olarak ilk defa Nebî'yle başladığı söylenebilir. Fakat bir bilim olarak tefsir, rivayetle başlamıştır. İlk asırlarda hadis ilminin bir kolu olarak seyretmiştir. Hadisçiler, Hz. Peygamber ve sahabeden naklettikleri tefsire ait rivayetleri toplamış oldukları mecmuaların içinde müstakil bablar halinde göstermeye başlamış ve çok kısa bir zamanda tefsirde müstakil te'lifler yapılmıştır.⁵³

Hiz. Peygamber'le başlayan tefsir sahabe ile devam etmiştir. Sahabe sarsılmaz imanları ve Kur'an'ın inişine şahid olmaları nedeni ile tefsirde yükselmişler⁵⁴ ve kendilerinden sonra gelenlere örnek olmuşlardır.

Sahabenin çabaları ile yükselen, genişleyen tefsir hareketi, Tabiûn müfessirlerince devam ettirilmiştir. Tabiûn müfessirleri tefsire dair bilgilerinin tamamını sahabeden öğrenmişler, sadece ayetler hakkında istidlâl ve istinbatta bulunmuşlardır. Aralarında ihtilaflar ortaya çıkmış fakat bunlar çok az olmuştur. Bu ihtilaflar da birbirine zıt olacak derecede ihtilaflar değildir.⁵⁵

Şimdi de tarih içinde gelişen tefsir ilminin farklı metodlarına işaret ederek çalışmamızı sürdüreceğiz.

C. TEFSİR ÇEŞİTLERİ

1. Rivayet Tefsiri Metodu:

Bu tefsir çeşidine "me'sur" veya "menkul" tefsir adı da verilir. Bu nevi tefsir, Kur'an'ın Kur'an ile, Kur'an'ın Hz. Peygamberin sünneti ile tefsirini ve sahabenin ayetler hakkında Allah'ın muradını beyan etmeye matuf nakillerini ihtiva eder.⁵⁶

İlk dönemlerde Kur'an'ın ayetleri açıklanırken Peygamber ve sahabenin açıklamaları, isnad zincirine dayalı olarak rivayet ediliyordu. Bu rivayetler, önceleri, sonraki nesillere şifahî yolla aktarılırken; müstakil tefsir eserleri vücuda gelmeye başladığı dönemlerden itibaren yazılı hale gelmişti.⁵⁷ Daha sonraları bu yazılı malzeme büyük bir rivayet külliyyatı haline geldi. Bu muazzam külliyyatı et-Taberi, *Câmiu'l-Beyan an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân* adlı eserde bir araya getirmiştir.⁵⁸

⁵² İnzar, uyarmak demektir. Hz. Peygamber'in inzar görevini ifade eden ayetler için bkz. 6.En'âm/ 51,

74.Müddessir/ 2.

⁵³ Tefsir Tarihi, I/175.

⁵⁴ Tefsir Tarihi, I/72.

⁵⁵ el-İtkan, II/227

⁵⁶ Tefsir Tarihi, II/131.; Menna el-Kattan, *Mebahis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1993, s.351.

⁵⁷ el-Huli, Emin, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör, İstanbul, 1995, s.34.

⁵⁸ Albayrak, Hâlis, *Tefsir Usûlü*, Şûle yy., İstanbul, 1998, s.100.

Rivayet tefsiri, uydurma haberlerin çokluğu, israiliyyata yer vermesi ve isnadların hazfedilmesi gibi yönlerden eleştiriye uğramıştır.⁵⁹

Bazı Meşhur Rivayet Tefsirleri:⁶⁰

1. Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Cami'ul-Beyan an Te'vili'l Ayi'l-Kur'an*.
2. Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azîm*.
3. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*.
4. Celâluddin es-Suyutî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tefsiri'l-Me'sûr*.
5. Muhammed Cemaluddin el-Kâsîmî, *Tefsiru'l-Kâsîmî, Mehâsinu't-Te'vil*.

2. Dirayet Tefsiri Metodu:

Bu tefsir çeşidine "rey" veya "makul" tefsir de denilir. Sadece rivayetlere münhasır kalmayıp dil, edebiyat, din, mezhep ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirdir. Bu tefsir çeşidi bir zarurete binaen ortaya çıkmıştır.⁶¹

Başlangıçta Araplar, Arap yarımadasında iken dillerinin selikasına hâkimdiler. Zamanla hudutlar genişleyip, yabancı milletler ve onların kültürleriyle karşılaşınca bu selikaları zaafa uğradı. Arap lisanını korumak için kaidelere ihtiyaç duyuldu. Kur'an da Arap dili ile nazil olduğundan anlaşılması için zamanla bazı fenlere ihtiyaç hasıl oldu. İslam toprakları genişledikçe yeni meseleler ortaya çıkıyor, bunlara cevap bulunması gerekiyordu. Bütün bunlar dirayet tefsirini gerekli kıldı.⁶²

Rey ile tefsirin caiz olup olmadığı tartışılmış, buna göre iki kategoride ele alınmıştır. Birisi mezmûmdur ki bu caiz değildir. İkincisi memduhtur ki bu caizdir. Biz buradaki tartışmalara girmeyeceğiz. Ateş'e göre rey ile tefsirin zayıf tarafı vardır. Bunu şu şekilde açıklıyor: "Bu tefsirin zayıf tarafı, her fikir akımının, her ekolün Kur'an'ı kendi düşünce ve doğrultusunda yorumlamasıdır."⁶³

Genel olarak tefsir rivayet ve dirayet tefsiri olarak ikiye ayrılmakla birlikte farklı gruplamalar yapılmıştır. Ancak bütün bu grupları ele almak çalışmamızın konusu olmadığı ve çalışmamızın boyutlarını aştığı için bu gruplardan söz etmeyeceğiz. Asıl konumuz olması hasebiyle işârî tefsiri ağırlıklı olarak ele alacağız.

⁵⁹ Bu yönlerin ayrıntılı açıklaması için *Tefsir Tarihi*, I/269-279; Ateş, Süleyman, *Yüce Ku'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I/52-54; Ayrıca bkz. Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s.102.

⁶⁰ Rivayet tefsirine örnekler için bkz. ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır, 1372, I/480-482.

⁶¹ *Tefsir Tarihi*, II/236.

⁶² Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Diyanet yy, Ankara, 1993, s.230.

⁶³ *Tefsir*, I/55.

Bazı Meşhur Dirayet Tefsirleri:⁶⁴

1. Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*.
2. el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*.
3. en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*.
4. Ebû's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selim ila Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerim*.
5. el-Alûsî, *Ruhu'l-Maânî fi Tefsiri'l-Kur'an'il-Azîm*.

III. İŞÂRÎ TEFSİRLER

A. İŞÂRÎ TEFSİRİN DOĞUŞU

Başlangıçta sahâbe ve tâbiûn açıklamalarına dayalı naklî tefsir hareketi vardı. Daha sonra buna rivayetler yanında ictehad ve akla dayalı dirayet tefsir hareketi eklendi. Bu oluşum safhasında değişik tefsir ekolleri ortaya çıktı. Bunlardan biri de işârî tefsir oldu.

Mutasavvıflar kendi düşüncelerine uygun, yaşadıkları zevk haline göre ayetleri açıkladılar, yorumladılar. Bu tefsire ilk anda akla gelmeyen, fakat tefekkürle ayetin işaretinden kalbe doğan anlamına "İşârî Tefsir" adını verdiler. Böylece mutasavvıfların görüşlerini yansıtan "İşârî Tefsir-Tasavvufî Tefsir" hareketi doğmuş oldu.⁶⁵

Tasavvufî izaha çok müsait olan ayetler, işârî tefsir hareketinin doğuşunun ilk sebeplerinden birini teşkil etmiştir: "Biz O'na şah damarından daha yakınız"⁶⁶ "Evvel de O'dur, son da. Zahir de O'dur, batın da."⁶⁷ ...gibi bir çok ayet sûfiler için işârî tefsire delil olmuştur.⁶⁸

Tasavvufun hareket noktası, Kur'an ayetlerinin gerçek manalarının, lafızlarının ötesindeki derin anlam ve düşünceler olduğudur. Onlara göre gerçek mana lafızların basit zahir manalarıyla sınırlı değil, bilakis bunun çok ötesindedir.⁶⁹

Tasavvuf, nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır. Her iki kısmın görüşlerine uygun olarak iki çeşit tefsir hareketi ortaya çıkmıştır. İşârî tefsir, ameli tasavvufun; nazari tefsir ise nazari tasavvufun bir neticesidir. Burada nazari kelimesi ile felsefi tasavvuf kastedilmektedir.⁷⁰

⁶⁴ Dirayet tefsirine örnekler için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.23.

⁶⁵ İşârî Tefsir Okulu, s.18-19.

⁶⁶ 50.Kaf/ 16.

⁶⁷ 57.Hadid/ 3.

⁶⁸ Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, s.61-62.

⁶⁹ Şimşek, Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Esra yy., İstanbul, 1997, s.207.

⁷⁰ *Günümüz Tefsir Problemleri*, s.209; *Tefsir Tarihi*, s.8.

1. İşârî Tefsir: Yalnız sülûk erbabına açılan ve zahir mana ile bağdaştırılması mümkün olan bir takım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur'an'ı tefsir etmektir. Bu tefsir, sufinin ön kabûlüne dayanmaz. Bulunduğu makama göre kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır.⁷¹

İşârî tefsire örnek:

".....وَإِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ....."

"Allah, iyi davrananlarla beraberdir."⁷² ayetinde geçen *l-m-a* fiilini, "aydınlattı" anlamına alıp, *el-muhsinin* kelimesini de mefûl yaparak, söz konusu ayete; "Allah, iyilik edenleri aydınlattı" şeklinde bir anlam vermişlerdir. Böylece bu tefsir ileride işârî tefsirin sıhhati için sayılan şartlara uyduğu için makbul bir tefsir sayılmıştır.⁷³

2. Nazarî Tefsir: Nazarî tefsir, Kur'an'ı bir takım nazariyalere, felsefi görüşlere uygun düşecek biçimde yorumlamaktır. Tasavvufu nazari incelemelere, felsefi öğretilere dayandıranlar, Allah'ın kelamını kendi görüşlerine uyacak biçimde te'vil etmişlerdir.

Her isteyen, Kur'an'da kendi nazariyesini bulamaz. Fakat filozof mutasavvıf, felsefi fikirlerinin revaç bulması için bunları Kur'an'la desteklemek zorunluluğu duymuş, Allah'ın kelamını kendi tasavvurlarına göre yorumlamıştır. Böylece bu tefsir, genellikle Kur'an'ı asıl amacından çıkarmıştır. Zira Kur'an'ın amacıyla mutasavvıfın amacı arasında çelişki olunca, mutasavvıf, ayeti kendi görüşüne göre yorumlar. Bu suretle Kur'an'ı kendi fikrine hizmet ettirir. Bazı ihtimâlî te'viller kabul edilse dahi, bile bile Allah'ın kelamını indî görüşüne uydurup dini kökünden kaldırmaya yönelik nazari tefsirlere asla itibar edilmez. Baştan sona kadar Kur'an'ı tefsir eden bir nazarî-sûfi tefsir bulunmamaktadır.⁷⁴

Nazari tefsire örnek:

İbn Arabî, "...Rabbimiz, sen bunu boşuna yaratmadın, sen münezzehsin..."⁷⁵ ayetini tefsir ederken şöyle der: "Kendinden başka bir şey yaratmamıştır, eğer hakkın gayrı bir şey yaratmışsa o batıldır. Belki onları senin isimlerin ve sıfatların ile ortaya koymuştur. Senden gayrı onları tenzih ederiz yani her şeyi senin ferdiliğinde veya ikili olan şeyi senin birliğiyle karşılaştırır."⁷⁶

⁷¹ ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kahire, 1961, 3/18; ayrıca bkz. *İşârî Tefsir Okulu*, s.109.

⁷² 29.Ankebut/ 69.

⁷³ Soysaldı, Mehmet, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Fecr yy., Ankara, 2001, s.288.

⁷⁴ *Tefsir Tarihi*, 2/8.

⁷⁵ 3.Âli-İmran/ 191.

⁷⁶ *Tefsir Tarihi*, II/9.

B. İŞÂRÎ TEFSİRİN KABUL ŞARTLARI

İlim adamları, işârî tefsirin dinen caiz olup olmadığı noktasında çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir. Bunu sebebi de işari yorumların sadece Arapça bilmekle anlaşılabilir türden yorumlar olmadığıdır. Arapça, Kur'an'ın zahiri manasını anlamada önemlidir. Nasıl zahir mana bir takım kurallara bağlı olarak yapılıyorsa işârî mananın da bir takım kurallara bağlı olması gerekir.

Ayetlerin batınî manasını anlamak için: "Allah'ın kalbe atacağı bir nura, basirete, nüfuza ihtiyaç vardır. Batın mana Kur'an lafzının uzağında (onunla alakalı olmayan) bir şey değildir. Fakat kuvvetli bir nüfuz ve manevi bir nur ile anlaşılır. Bu nedenle müfessirler batın mananın sıhhati için bazı şartlar ileri sürmüşlerdir."⁷⁷

Bu şartlar dört ana madde altında toplanabilir:

1. Batın mananın, zahir manaya aykırı olmaması.
2. Batın mananın başka bir yerde doğruluğunu teyit eden bir delilin bulunması.
3. Verilen manaya şer'i veya aklî bir muarızın bulunmaması.
4. Batın mananın tek mana olduğu ileri sürülmemesi.⁷⁸

"İşte yukarıdaki şartları ihtiva eden bir işârî tefsir makul addedilir. Şunu da söyleyelim ki, işârî tefsirlerin bir çoğunda yukarıdaki şartları uygulayabilmek biraz güçtür. Kabul şartlarını ihtiva eden işârî tefsirler bulunduğu gibi, insanı ve akli hayrete düşürecek derecede hayali ve kabulü mümkün olmayan sufi tefsirler de vardır."⁷⁹ Buna örnek olarak şunu verebiliriz:

مَبْرُؤَ الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ

Şeyhülislam Siracuddin el-Bulkiniye bir kimsenin "....."

O'nun izni olmadan, kendi katında kim şefa'at edebilir?...⁸⁰ ayetini şöyle tefsir ettiği anlatıldı. Bu kimse ayetteki ذَا الَّذِي kelimesini zül manasında..... fiili.....'yi de nefse işaret eden işaret zamiri, fiiline, şifa manasına gelen şeklinde kabul etmiş, fiilindeki..... harfimi, fiilinin emir sigası olarak kabul edip, bu şekilde ayete mana vermiştir. Bulkini böyle bir tefsirden dolayı , bu kimsenin mülhid olduğuna dair fetva vermiştir.⁸¹

⁷⁷ Süleymî ve Tasavvufî Tefsiri, s.25.

⁷⁸ Tefsir Tarihi, II/12; İşârî Tefsir Okulu, s.21; ayrıca batın mana ile ilgili görüşler için bkz. el-İtkan, II/235-236.; Süleymî ve Tasavvufî Tefsiri, s.14-15.

⁷⁹ Tefsir Tarihi, 2/13.

⁸⁰ 2.Bakara/ 255.

⁸¹ el-İtkan, II/236.

C. İŞÂRÎ TEFSİRİN ŞER'Î YÖNÜ

1. İşârî Tefsirin Doğuşuna Kur'an'dan Deliller

Mutasavvıflara göre Kur'an'da tedebbürü ve fıkhetmeyi emreden ayetlerin tamamı işârî tefsirin delilleridir.

Kur'an'da tasavvufî izaha çok müsait ayetler işârî tefsir hareketinin doğuşunun ilk sebeplerinden olmuştur.⁸² Müslümanlarda derin ruh hayatı tesis eden Kur'an elbette bu delilleri besleyen özellikleri bünyesinde bulundurmıştır.⁸³

*"Allah size zahir ve batın nimetlerini bolca ihsan etti"*⁸⁴

İnsanlara verilen nimetler içinde Kur'an en büyük nimettir. Demek ki Kur'an'da insanlara zahir ve batın nimetler verilmiştir.

*"Bu kavme ne oluyor ki hemen hiçbir sözü anlamıyorlar."*⁸⁵

Bu ayette inanmayanların sözü anlamadıkları bildiriliyor. Burada kastedilen zahir mana değildir. Çünkü onlar zaten Arap'tı. Dış manayı anlıyorlardı.

*"Onlar Allah'tan çok, sizden korkuyorlar. Zira onlar anlamayan kimselerdir."*⁸⁶

*"Hiç Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Eğer o Allah'tan başkasından gelseydi, onda birbirini tutmayan çok şeyler bulurlardı."*⁸⁷ Burada kastedilen onların iç manayı anlamadıklarıdır.

*"Biz, insana şah damarından daha yakınız."*⁸⁸ Allah'ın insana yakın oluşu, zahir yorumların halledebileceği bir mesele değildir. Allah'ın yakınlığı, maddî yakınlık olmayacağına göre batınî yorum getirme zorunluluğu vardır.⁸⁹

*"Neredesiniz O da sizinle beraberdir."*⁹⁰

*"Kur'an'ı düşünmüyorlar mı, yoksa kalblerinde kilitler mi var?"*⁹¹ Verilen bu ayetler işârî tefsire Kur'an'dan delillerdir.

⁸² Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi, s.61.

⁸³ Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri, s.41

⁸⁴ 47.Muhammed/ 24.

⁸⁵ 4.Nisa/ 78.

⁸⁶ 59.Haşr/ 13.

⁸⁷ 4.Nisa/ 82.

⁸⁸ 50.Kaf/ 16.

⁸⁹ Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri, s.41.

⁹⁰ 57.Hadid/ 4.

⁹¹ 47.Muhammed/ 42.

2. Hz. Peygamber'in İşareti

Bu konuda ileri sürülen en önemli delil "Her bir ayetin bir zahiri, bir batını, bir haddi ve bir de matlâı vardır." şeklindeki rivayettir. Bu haber Kur'an'ın herkese yansıyan yönü dışında ileri derecede gizli ilmin manalarının olduğunu göstermektedir. (Bu hadisin yorumuna dair ileride Ateş'in düşünceleri açıklanacak.)

Peygamberimiz bir hadisinde şöyle buyurmuştur:

*"Benim bildiğimi bilseydiniz, az güler, çok ağlardınız; dağlara tırmanır, döşeklerde rahatınız kalmazdı."*⁹² bu hadisin devamında Serrac şunları söylemiştir: "Eğer Rasûlullah'ın burada kastettiği ilim, Allah'ın ona gönderdiği ve tebliğ etmesini emrettiği ilim olsaydı, o, bu ilmi zaten ümmetine tebliğ etmişti. Eğer etrafındakiler kastedilen ilmi bilselerdi bu kez Nebi: "benim bildiğimi bilseydiniz" ifadesini kullanmazdı. Şayet, ashabın bu ilme güç yetireceğini bilseydi, diğer ilimler gibi bu ilmi de onlara öğretirdi. Eğer bu ilim mahlukatça bilinen ilimlerden olsaydı bu defa da Nebi'nin sözünün ardından: "biliyoruz" derlerdi.⁹³ Bu değerlendirmeden şu sonuç çıkarılabilir: Nebi'nin bildiği, fakat öğretmekle yükümlü bulunmadığı başka bilgiler de vardır. Ancak bunlar kesbî değil, vehbîdirler."⁹⁴

Ebu Hureyre buna benzer bir diğer hadis nakleder: *"İlimler arasında sedef içerisinde saklı ince bir ilim vardır ki onu Allah'ı bilen bilginlerden başkası bilemez. Onlar onu söyledikleri zaman yüce Allah'a karşı olanlardan başkası inkar etmez."*⁹⁵

3. Sahabeden Gelen Deliller

İbnü Ebî Hatim, Dahhak yolu ile İbn Abbas'tan şu sözü naklediyor: "Kur'an'ın çeşitli yolları, zahirleri, batınları vardır. Acaîbi tükenmez, sonuna erilmez. Ona yavaş yavaş dalan kurtulur. Şiddetle ondan haber veren mahvolur: Haberler, meseller, helal, haram, nâsih, mensuh, muhkem, müteşabih, zâhir ve batın vardır. Kur'an'ın zahiri tilavet, batını te'vildir. Onu anlamak için bilginlerin yanına oturunuz, sefiplerden kaçınınız."⁹⁶

Hz Ali, "Yalnız Fatiha hakkında bildiklerini yazsa yetmiş deve yükü olacağını" söylemiştir.⁹⁷

Ebu'd- Derda'nın: "Bir adam Kur'an'a yönler tanımadıkça manasını anlayamaz", İbn Mes'ud'un: "Kim öncekilerin ve sonrakilerin ilmini isterse Kur'an'ı yönlerle ayırsın"⁹⁸ gibi sözleri, Kur'an'ın sadece dış mana ile anlaşılamayacağını göstermektedir.⁹⁹

⁹² Buhari , Kitâbu'l Kusuf: 2, II/25.

⁹³ Serrac, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî, el-Lûma, Mısır, 1960, s.159.

⁹⁴ Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri, s.44

⁹⁵ el-İtkan, II/236.

⁹⁶ et-Tefsir ve'l Müfessirun, I/20.

⁹⁷ İşârî Tefsir Okulu, s.34.

⁹⁸ et-Tefsir ve'l- Müfessirun, III/20.

⁹⁹ Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri, s.21.

H. Ömer vefat ettiği zaman İbn Mes'ud: "Zannedersem ilmin onda dokuzu gitti." demişti. "Sen, içimizde sahabenin büyükleri varken böyle mi söylüyorsun?" diyenlere "ben sizin kastettiğiniz ilmi söylemiyorum." demişti.¹⁰⁰

Ebu Hureyre: "Rasûlullah'tan iki kalp belledim. Birisini yaydım. Ama diğerine gelince, onu yaysam bu boğaz kesilir."¹⁰¹ demiştir.

Ashabın Yaptığı İşâri Tefsirden Örnekler:

Buhari, İbn Abbas'tan rivayet ediyor: "Ömer beni Bedir'de bulunmuş olan büyüklerin yanına götürürdü. Onlardan bazıları içlerinden "Niçin bunu aramıza alırsın, bizim bunun kadar oğlumuz var" derlerdi. Ömer de: "Siz öyle bilin" derdi. Bir gün Ömer beni onların meclisine çağırır. Beni kendilerine göstermek için çağırıldığını sandılar. Ömer onlara sordu: "Allah'ın yardımı ve fethi geldiği zaman.." ayeti hakkında ne dersiniz? Kimi, Allah bize yardım ettiği, fetih verdiği zaman ona hamd ve istiğfar etmekle emrolunduğumuzu ileri sürdü. Kimi de sustu. Ömer bana: "Sen de mi böyle diyorsun ey İbn Abbas?" dedi. Dedim ki: "Hayır, oradaki yardım ve fetih Allah'ın Rasûlü'nün eceline işaret etmektedir. Yani Allah'ın yardımı ve fethi geldiği zaman bu, senin ömrünün bittiğine işarettir. Artık Rabb'ine hamdet, O'na istiğfar et, şüphesiz O, tevbeleri kabul edicidir, demektir." Ömer: "Ben de senin bildiğin gibi biliyorum" dedi.¹⁰²

"Allah'tan başka dostlar tutanlar, ev yapan örümcek gibidirler"¹⁰³ ayeti geldiği zaman kafirler: Örümcek ve sinek nedir ki Kur'an'da anılıyor? Bu tanrı sözü değildir, demişler, sırf zahiri anladıkları için ondan kastedilen asıl manayı düşünememişlerdi. Yüce Allah da: "İnananlar bilirler ki O, Rabb'lerinden gelen bir gerçektir."¹⁰⁴ dedi.¹⁰⁵

"O'nun nurunun misali, içinde lamba olan bir fener gibidir. Lamba cam içerisinde..."¹⁰⁶ ayetini Ubeyy ibn Kâ'b: "Mü'minin nurunun misali" şeklinde tefsir etmiştir ve demiştir ki: "Mü'minin kalbi, içinde lamba olan bir fenerdir. Sözü nur, ameli nurdur. Nur içinde hareket eder, "Veya engin denizin karanlıklarına benzer. Onu üst dalgalar ve dalgaların üstünde de bulutlar örter; karanlıklar üstünde karanlıklar, insan elini uzatsa neredeyse onu da

¹⁰⁰ Ebu Talip el-Mekkî, *Kutu'l-Kulûb fi Muameleti'l-Mahbub*, Mısır, 1961, I/139.

¹⁰¹ Süleimî ve Tasavvufî Tefsiri, s.22.; krş. Buhari, *Kitâbu'l-İlm*:42/4, I/38.

¹⁰² Şatibi, *el-Muvafakat*, İz yy., İstanbul, 1988, III/384.

¹⁰³ 29.Ankebut/ 41.

¹⁰⁴ 2.Bakara/ 26.

¹⁰⁵ *el-Muvafakat*, III/384-385.

¹⁰⁶ 24.Nur/ 35.

göremez."¹⁰⁷ ayetinde de: "Münafık'ın kalbidir, onun sözü karanlık, ameli karanlıktır. Karanlık içinde hareket eder demiştir."¹⁰⁸

D. MEŞHUR BAZI TASAVVUFÎ TEFSİRLER

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö.238/396): Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm

Ebû Abdîrrahman es-Sülemî (ö.412/1021):Hakâiku't-Tefsir

Kuşeyrî (ö.465/1072): Letâifu'l-İşârât bi Tefsîri'l-Kur'an

İsmail Hakkı Bursevî : Rûhu'l-Beyân¹⁰⁹

¹⁰⁷ 24.Nur/ 40.

¹⁰⁸ Gazali, İhya'u Ulûmıddin, Mısır, 1967, III/13.

¹⁰⁹ Albayrak, Tefsir Usûlü, s.107.

İKİNCİ BÖLÜM YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ

LYÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ'NİN KAYNAKLARI

Ateş, tefsirinde değişik alanlarla ilgili çok sayıda kaynak kullanmıştır. Fakat biz, kullanılan bütün kaynakları değil, tefsirde en çok kullanılan belli başlı kaynakları vereceğiz:

A. TEFSİRLE İLGİLİ KAYNAKLAR:

1. Mücahid ibn Cebr (ö.104/722)¹¹⁰: Tefsîru Mücâhid
2. İbn Kuteybe (ö.276/889)¹¹¹: Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an
3. Ebû Ca'fer Muhammed ibn Cerir et-Taberî (ö.310/923)¹¹²: Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân
4. Ebu'l-Kasım Hüseyin ibn Muhammed er-Rağîb el-İsfahânî (ö.502/1108)¹¹³: el-Müfredat fi Ğarîbi'l-Kur'an
5. Ebû Muhammed el-Hüseyin ibn Mes'ud el-Ferrâ el-Begâvî (ö.516/1122)¹¹⁴: Meâlimu't-Tenzîl
6. Ebû'l-Kasım Mahmud ibn Ömer ez-Zemahşerî (ö.538/1143)¹¹⁵: el-Keşşâf an Hakaiki Gavâmizi't-Tenzil
7. Radiyyu'd-din Ebû Alî el-Fadl ibn el-Hasan et-Tabressî (ö.538/1143)¹¹⁶: Mecmeu'l-Beyan li Ulûmi'l-Kur'ân
8. Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ömer Fâhru'd-din er-Râzi (ö.606/1210)¹¹⁷: Mefâtihu'l-Ğayb
9. Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1273)¹¹⁸: el-Câmu li Ahkâmi'l-Kur'an
9. Nâsîru'd-din Abdullah ibn Ömer el-Beydâvî (ö.685/1286)¹¹⁹: Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil
10. Ebû Berekât Ahmed en-Nesefî (ö.701/1301)¹²⁰: Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil

¹¹⁰ Bkz. Tefsir, II/226, 229.

¹¹¹ Bkz. Tefsir, I/313, VIII/9.

¹¹² Bkz. Tefsir, I/89, 385.

¹¹³ Bkz. Tefsir, I/68.

¹¹⁴ Bkz. Tefsir, III/76, VI/48.

¹¹⁵ Bkz. Tefsir, I/264, 97.

¹¹⁶ Bkz. Tefsir, II/256, 448.

¹¹⁷ Bkz. Tefsir, I/387, 404.

¹¹⁸ Bkz. Tefsir, I/271, 301.

¹¹⁹ Bkz. Tefsir, I/275, V/135.

11. Cemâluddin Muhammed ibn Manzur (ö.711/1311)¹²¹: Lisânü'l-Arab
12. Takiyuddîn Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Abdi'l-Halîm ibn Abdisselâm İbn Teymiyye (ö.728/1327)¹²²: Mukaddime fî Usûli't-Tefsir
13. Alâu'd-din Ebû'l-Hasan Ali ibn Muhamed ibn İbrâhîm Hâzin (ö.741/1340)¹²³: Lûbâbu't-Te'vil fî Meânî't-Tenzîl
14. Ebû Hayyan Muhammed ibn Yusuf el-Gırnâtî (ö.745/1344)¹²⁴: el-Bahru'l-Muhit
15. Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ebî Bekr ibn Eyyûbî el-Cevziyye ibn Kayyim (ö.751/1350)¹²⁵: A'lâmu'l-Muvakkıfın
16. Ebû'l-Fidâ el-Hafız İsmail ibn Ömer ibn Kesîr (ö.774/1373)¹²⁶: Tefsîru'l-Kur'ân'il Azîm
17. Muhammed ibn Ali eş-Şevkânî (ö.1250/1834)¹²⁷: Fethu'l-Kadir
18. Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-dîn Mahmud el-Alûsi (ö.1270/1854)¹²⁸: Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'an'il-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî
19. Cemâlu'd-din Muhammed ibn Sâid el-Kasimî (ö.1332/1914)¹²⁹: Mehâsinu't-Te'vil
20. Muhammed Abduh (ö. 1905)¹³⁰: Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm
21. Muhammed Reşid Rızâ (ö.1354/1935)¹³¹: Tefsîru'l-Kur'ân'l-Hakîm
22. Şeyh Tantavî Cevherî (ö.1358/1940)¹³²: el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân'il-Kerîm
23. Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1361/1942)¹³³: Hak Dini Kur'an Dili
24. Ömer Rıza Doğrul (ö.1952)¹³⁴: Tanrı Buyruğu
25. Seyyid Kutub (ö.1387/1966)¹³⁵: Fî Zılâli'l-Kur'ân
26. Muhammed İzzed Derveze (ö.1984)¹³⁶: Tefsîru'l-Hadis.

¹²⁰ Bkz. Tefsir, V/218, 290.

¹²¹ Bkz. Tefsir, I/302, 460.

¹²² Bkz. Tefsir, VII/487, IX/486.

¹²³ Bkz. Tefsir, II/386, III/167.

¹²⁴ Bkz. Tefsir, VIII/322-324.

¹²⁵ Bkz. Tefsir, I/402, 405.

¹²⁶ Bkz. Tefsir, VII/244.

¹²⁷ Bkz. Tefsir, I/120, 145.

¹²⁸ Bkz. Tefsir, V/307, 423.

¹²⁹ Bkz. Tefsir, I/207, XI/179.

¹³⁰ Bkz. Tefsir, II/325, 358.

¹³¹ Bkz. Tefsir, XI/99, 100.

¹³² Bkz. Tefsir, I/144, II/51.

¹³³ Bkz. Tefsir, I/356, II/404.

¹³⁴ Bkz. Tefsir, I/452, 456.

¹³⁵ Bkz. Tefsir, VII/244.

¹³⁶ Bkz. Tefsir, VII/533.

B. HADİSLE İLGİLİ KAYNAKLAR:

1. İmam Mâlik ibn Enes (ö.179/795)¹³⁷: el-Muvatta
2. Ebû Abdillâh Ahmed ibn Hanbel (ö.241/885)¹³⁸: el-Müsned
3. Ebû Muhammed Abdullah ibn Abdirrahman ed-Darimî (ö.255/869)¹³⁹: Sünen
4. Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâil Buhârî (ö.256/879)¹⁴⁰: el-Câmiu's-Sahih
5. İbn Haccac Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî el-Müslim (ö.261/1874)¹⁴¹: es-Sahih
6. Süleyman ibn el-Eş'âs es-Sicistânî Ebû Dâvûd (ö.275/888)¹⁴²: Sünen
7. Ebû Abdillâh Muhammed ibn Yezid el-Kazvînî ibn Mâce (ö.275/888)¹⁴³: es-Sünen
8. Ebû İsa Muhammed ibn İsa et-Tirmizî (ö.279/892)¹⁴⁴
9. Ebû Abdirrahman Ahmed ibn Şu'ayb ibn Ali en-Nesâî (ö.303/915)¹⁴⁵: es-Sünen
10. Ali ibn Ömer Dârekutnî (ö.385/995)¹⁴⁶: es-Sünen
11. Ahmed ibn Hüseyin ibn Ali ibn Musa Ebû Bekir Beyhakî (ö.458/1066)¹⁴⁷: es-Sünen el-Kübra
12. Mansur Ali Nâsîr¹⁴⁸: et-Tâcu'l-Câmi'i
13. Ahmed ibn Ali ibn Hacer Askalânî (ö.852/1448)¹⁴⁹: Fethu'l-Bârî

C. TASAVVUFLA İLGİLİ KAYNAKLAR:

1. Cüneyd ibn Muhammed Ebu'l-Kâsım el-Harrâz el-Bağdâdî (ö.279/909)¹⁵⁰: Rasâ'ilü Cüneyd
2. Ebû Tâlib Muhammed ibn Ali el-Mekkî (ö.386/996)¹⁵¹: Kut'ul-Kulûb
3. Şeyh Ebû Abdî'r-Rahman es-Sülemî (ö.412/1021)¹⁵²: er-Risâle fi İlmi't-Tasavvuf
4. Ebu'l-Kasım Abdulkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1072)¹⁵³: er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, Latâifu'l-İşârât

¹³⁶ Bkz. Tefsir, I/57, 317.

¹³⁷ Bkz. Tefsir, II/343, III/511.

¹³⁸ Bkz. Tefsir, II/40242.

¹³⁹ Bkz. Tefsir, I/447, 454.

¹⁴⁰ Bkz. Tefsir, II/154, 222.

¹⁴¹ Bkz. Tefsir, II/282-283.

¹⁴² Bkz. Tefsir, II/222, 242.

¹⁴³ Bkz. Tefsir, II/18, 79.

¹⁴⁴ Bkz. Tefsir, II/225, 127.

¹⁴⁵ Bkz. Tefsir, II/318, 340.

¹⁴⁶ Bkz. Tefsir, VII/186.

¹⁴⁷ Bkz. Tefsir, I/468, II/344.

¹⁴⁸ Bkz. Tefsir, I/318-319.

¹⁴⁹ Bkz. Tefsir, I/303, 312.

¹⁵⁰ Bkz. Tefsir, I/247, X/7.

¹⁵¹ Bkz. Tefsir, II/130.

¹⁵² Bkz. Tefsir, III/41.

5. Ebû Hâmid Muhammed ibn Muhammed Gazzalî (ö.505/1111)¹⁵⁴: İhyâu Ulûmiddin
6. Ebûbekir Muhyiddin ibn Arabî (ö.638/1240)¹⁵⁵: el-Futuhât'ül-Mekkiyye
7. Niyâzî-i Mısırî (ö.1105/1694)¹⁵⁶: İrfan Sofraları

D. FIKİHLA İLGİLİ KAYNAKLAR:

1. Ali ibn Ahmed ibn Hazm İbnu'l-Arabî¹⁵⁷: Ahkâmu'l-Kur'an
2. Şemsu'd-dîn es-Serahsî (ö.483/1090)¹⁵⁸: el-Mebsut
3. Ebû Abdillâh Muhammed ibn Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1273)¹⁵⁹: el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an
4. Ebu'l-İhlas Hasan ibn eş-Şürûnbilâlî el-Hillî¹⁶⁰: Şerâf'ul-İslam fi Mesâilî'l-Halâli va'l-Haram
5. Muhammed ibn İdrîs eş-Şaffî (ö.204)¹⁶¹:er-Risale

II. TEFSİR METODU

Süleyman Ateş, tefsirinin birinci cildinde tefsir yaparken takip edeceği metodu anlatmıştır.¹⁶² Verdiği bilgilerden hareketle metodunu genel olarak maddeler halinde özetleyeceğiz. Daha sonra bunları bir plan dahilinde örnekler vermek sureti ile açıklayacağız.

Müfessirimiz genel olarak şöyle bir metod takip ettiğini ifade etmektedir:

1. Surenin tefsirine girilmeden önce surenin Mekkî veya Medenî olduğu, iniş sırası ve özeti verilir.
2. Ayetlerin mealleri verildikten sonra "Tefsir" başlığı ile ayetlerin tefsirine geçilir. Ayetlerin içeriği özetlenir, eğer açıklamaya muhtaç kelimeler varsa bunlar izah edilir. Sonra ayetlerin işaret ettiği olaylar tefsir edilir.
3. Kelimeler açıklanırken içinde geçtiği surenin iniş sırası göz önüne alınarak ilk geçtiği yerde ayrıntı verilir. Zaman zaman da tertipteki sıraya göre özet açıklamalar yapılır.
4. İnsan ve kainatın yaratılışından söz eden ayetler modern ilmin ışığında izah edilir.
5. Peygamberlerin kıssalarını anlatan ayetler tefsir edilirken Kitab-ı Mukaddes'e müracaat edilerek karşılaştırma yapılır.

¹⁵³ Bkz. Tefsir, I/463,

¹⁵⁴ Bkz. Tefsir, III/257, 418.

¹⁵⁵ Bkz. Tefsir, II/502, VII/497.

¹⁵⁶ Bkz. Tefsir, III/178, III/177.

¹⁵⁷ Bkz. Tefsir, I/412, II/218.

¹⁵⁸ Bkz. Tefsir, I/467, V/10.

¹⁵⁹ Bkz. Tefsir, I/271, 301.

¹⁶⁰ Bkz. Tefsir, II/317, 321.

¹⁶¹ Bkz. Tefsir, I/181-183.

¹⁶² Tefsirin genel bir değerlendirmesi ve tefsirle ilgili muhtelif eleştiriler için bkz. Yeşil, Kamil, "Çelişkiler Yumağı: Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri", Bilgi ve Hikmet Dergisi, sayı: 9, Kış-1995, s.170-179.

6. Tefsirde özellikle hüküm ayetleri üzerinde durulur ve fıkıh mezheplerinin görüşleri özetlenir. Sonunda da müfessir kendi kanaatını belirtir.

7. Zaman zaman ayetlerin izahı için hadislerle müracaat edilir. Hadislerin kaynağı verilir. Hadislerin sıhhati için açıklamalar yapılır.

8. Ayetlerin tefsirine dair kaynaklarda geçen sebab-i nüzulle ilgili rivayetler alınır. Bunlar arasından en doğru olan tercih edilir.¹⁶³

A. SÛRE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİ VERMESİ

1. Sûrenin Tefsirine Başlarken Bilgi Vermesi:

Ateş, sûrenin tefsirine başlamadan önce sûrenin Mekkî mi Medenî mi olduğu hakkında bilgi verir. Sûrenin kaç ayet olduğunu, resmî sıralamada ve iniş sırasında kaçınıcı sûre olduğunu ve sûrenin diğer isimlerini söyler. Kısaca sûrenin genel olarak neden bahsettiğini açıklar.

Meselâ Kevser Sûresinin başında şu bilgiler verilmiştir:

"Kevser, çok hayır demektir. Peygamber (s.a.v.)'e çok hayır verildiği, ona düşman olanın sonuçsuz kalacağı bildirildiği için bu adı alan sure, Mekke'de, Âdiyat sûresinden sonra inmiştir. Medine'de indiğini söyleyenler varsa da, üslubu Mekkî olduğu için, çoğunluk Mekke'de indiği görüşündedir. Nahr Sûresi adını da taşıyan bu en kısa sure, 3 ayettir. Resmî sıralamada 108., iniş sırasına göre 15. sûredir."¹⁶⁴

2. Sûrenin Tefsirini Bitirdiğinde Prensiplerinden Bahsetmesi:

Müfessirimiz, her sûrenin tefsirini bitirdikten sonra sûrenin bahsettiği konuları "Bu Sûrede Getirilen Başlıca Prensipler" başlığı altında verir. Bu başlık altında sûrenin prensiplerini belirli başlıklara ayırarak inceler. Bazen de başlıklara ayırmadan genel olarak verir.

Sûrenin prensiplerini genel olarak vermesi:

Örnek 1:

"Zelzele Sûresinin Getirdiği Başlıca prensipler:

1. Kıyamet arefesinde yer bir depremle sarsılacak, bağrında taşıdıklarını dışarı atacak, Allah'ın vahyi ile dillenip, tanık olduğu olayları anlatacaktır. Yani insanın yaptığı işlere, kendisinin organları yanında, üstünde suç işlediği yer de tanıklık edecektir.

¹⁶³ Tefsir, I/59.

¹⁶⁴ Tefsir, XI/125.

2. İnsanlar Yüce Divan'a grup grup gelirler. Herkes meşreb ve mezhebindeki insanlarla Yüce Divan'a çıkar, dünyada neler yapmış olduğunu görür. Hiçbir şey gizli kalmaz.

3. Zerre ağırlığınca hayır yapmış olan onu, zerre ağırlığınca kötülük yapmış olan da onu görür."¹⁶⁵

Örnek 2:

"Kâfirûn Sûresinin Getirdiği Başlıca Prensipler:

Herkes istediği biçimde ibadet yapabilir. Herkes vicdan özgürlüğüne sahiptir. Her insanın ibadet tarzı, dini kendisine aittir. Kimsenin, bir başkasının ibadetini engellemeğe hakkı yoktur. Herkes kendi yaptığından sorumludur."¹⁶⁶

Müfessirimiz, sûrenin prensiplerini başlıklara ayırarak verirken genellikle şu başlıklara yer verir:

1. Tevhid ile ilgili prensipler,
2. Peygamberlikle ilgili prensipler,
3. Ahiret ile ilgili prensipler,
4. Genel prensipler,

Bunlara örnek olarak Ahkaf Sûresinin prensiplerini özetleyerek vereceğiz:

"Ahkaf Sûresinin Getirdiği Başlıca Prensipler:

A. Tevhid İle İlgili Prensipler:

1. Kainatın yaratıcısı Allah'tır. Bir şey yaratamayan tanrı olamaz. Öyle ise müşriklerin, hiçbir şey yaratmamış olan şeylere tanrı diye tapmaları anlamsızdır. Hiçbir ilahi kitapta Allah'tan başka bir varlığa tapılacağı söylenmediği gibi, bu konuda hiçbir bilimsel kanıt da yoktur. Bir şey yaratmayan, kendisinden istenen şeyi veremeyen, kendisine yapılan duadan da habersiz olan varlıklara tapmak düşünceye aykırıdır.

B. Peygamberlikle İlgili Prensipler:

1. Temel ilâhi kitabın içeriği, Aziz ve Hakim Allah'ın buyruğuyla Hz. Muhammed (s.a.v.)'e vahyedilmiştir.

2. Nankörler kendilerine okunan Kur'an ayetlerine (büyü) demişler, "Bunları Muhammed uydurup Allah'a iftira ediyor" demişlerdir. Oysa Hz. Muhammed, Allah'tan korkar. Kendi sözünü O'nun üstüne attığı takdirde Allah'ın azabına çarpılacağını bilir. Allah tanıktır ki bu Kur'an, Allah'ın emri ile vahyedilmiştir.

¹⁶⁵ Tefsir, XI/52.

C. Ahiretle İlgili Prensipler:

1.Allah gökleri ve yeri gerçek olarak ve belli bir ömürle yaratmıştır. Kainat hayal değil, hakikattir. Her şeyin bir ömrü olduğu gibi dünyanın da bir ömrü vardır. Bildirilen ahiret günü mutlaka gelecektir. İnsanlar uyarıldıkları o güne aldırılmazlar. Bir gün Allah'ın huzurunda hesap vereceklerini düşünmezler. Dünyada ebedî yaşayacaklarını sanırlar.

2.Gökleri ve yeri hiç yorulmadan yaratan Allah elbette ölenleri diriltmeğe de kadirdir."

C. Genel Prensipler:

1.Ebeveyne iyilik Allah'ın buyruğudur. Allah'ı birleyip O'na kulluktan sonra en önemli şey, ana-babayı memnun etmek ve güzel eylemler yapmaktır."¹⁶⁷

B. HADİSLERİ VERME METODU

1. Doğrudan Doğruya Hz. Peygamber'e Nisbet Etmesi:

Örnek 1:

Peygamber (s.a.v): *"Ateş odunu nasıl yerse, hased de iyilikleri öyle yer"*¹⁶⁸ buyurmuştur.

Örnek 2:

Yüce Allah: *"Hayır, doğrusu, onların yaptıkları şeyler, kalplerinin üzerine pas olmuştur."*¹⁶⁹ Peygamberimiz (s.a.v) bir hadisinde bu ayeti şöyle açıklamıştır: *"Kul bir günah işlediği zaman kalbine bir siyah nokta çizilir. Tевbe eder, mağfiret dilerse o leke gider, kalbi temizlenir. Ama yine günaha devam ederse siyah leke artar artar, nihayet bütün kalbini kaplar. İşte Allah'ın: 'Hayır, doğrusu onların yaptıkları şeyler, kalplerinin üzerine pas olmuştur' ayetinde andığı pas budur."*¹⁷⁰

Örnek 3:

Zikirle ilgili Peygamber Efendimiz şöyle buyurur:

*"Her şeyin bir cilası vardır, kalplerin cilâsı da Allah'ı anmaktır. İnsanı Allah'ın azabından en çok koruyacak şey, Allah'ı anmaktan başkası değildir. (Allah yolunda cihad da mı değil? dediler) Hayır, kesilinceye kadar vuruşsa dahi buyurdu."*¹⁷¹

¹⁶⁶ Tefsir, XI/147.

¹⁶⁷ Tefsir, 8/393-395.

¹⁶⁸ İbn Mâce, Sünen, Zühd: 22/421, II/1408; Ebu Dâvûd, Edeb: 48/4903, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, trs. IV/276.

¹⁶⁹ 47.Muttaffifin/14.

¹⁷⁰ Bkz. Malik ibn Enes, el-Muvatta, Kelam: 18, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1989, s.606.

¹⁷¹ Tirmizi, Daavat, 5. II/1408.

2. Musannıf ve Sahabeyi Zikretmesi:

Örnek 1:

Müslim'in rivayetine göre Enes şöyle demiştir: *"Biz Peygamber (s.a.v)'in yanında iken kendisini bir uyuklama aldı, sonra gülerek başını kaldırdı:*

-Seni güldüren nedir yâ Resûlallah, dedik.

-Bana bir sûre indi, dedi ve 'Bismillâhirrahmânirrahîm innâ a'taynâke'l-kevser...' somuna kadar okudu. Sonra kevser nedir, bilir misiniz? dedi.

-Allah ve elçisi daha iyi bilir, dedik.

-O, Rabbinin bana vadettiği bir ırmaktır, onda çok hayır vardır, dedi.¹⁷²

Örnek 2:

Ebû Eyyub el-Ensârî'nin rivayet ettiği bir hadis de şöyledir: *"Siz hiç günah işlememiş olsaydınız, Allah günah işleyip istiğfar eden bir kavim getirirdi ki onları affetsin."¹⁷³*

3. Hadisin Uydurma Olduğunu Belirtmesi

Örnek:

"Hz. Peygambere atfedilen bir tefsire göre "Üzerlerine gazab edilenler Yahudiler, sapanlar da Hristiyanlardır." Biz, bu tefsirin uydurma olduğunda şüphe görmüyoruz."

Müfessirimiz, hadisin uydurma olduğunu söylerken gerekçe olarak şunu gösteriyor: *"Hz. Peygamber ile Kitab ehli arasında Mekke'de bir sürtüşme olmamıştır. Bu devirde aradaki ilişki olumludur."¹⁷⁴*

4. Hadis Üzerinde Bir Değerlendirmede Bulunmaması:

Örnek 1:

İbn Ebi'd-dunya, Ebû Umâme'den merfû olarak şu hadisi naklediyor: *"Mü'mine, kendisini korumak için üç yüz altmış melek vekil kılınmıştır. Onu başına gelmesi mukadder olaylardan korurlar. Meselâ gözü koruyan melek vardır: sıcak yaz gününde sinekler bal çanağından balı nasıl savunursa onlar da gözü öyle savunurlar."¹⁷⁵*

¹⁷² Tefsir, 11/126; krş. Ebu Davud, K. Sünne Bâbun fi'l-Havz, IV/237.

¹⁷³ Tefsir, 8/28; krş. Müslim, Sahih, Dâru'l-Hadis, Kahire, trs., Tevbe: 2/10, IV/2107.

¹⁷⁴ Tefsir, 1/75; krş. Tirmizî, Sünen, Dâru'l-Fikr, baskı tarihi ve yeri yok, Tefsir: 2/2954, V/187.

Örnek 2:

"Allah, insanların kusurlarından bir çoğunu affetmektedir. Katade'nin mürsel olarak rivayet ettiği bir hadiste:

'Kişinin ayağına yolun tırmalaması, ayağının sürçmesi, damarının seğirmesi, hep kendi günahı yüzündendir. Allah'ın affettiği (günahlar) ise daha çoktur.' buyurulmuştur."¹⁷⁶

5. Hadis Rivayeti Hakkında Şüphe İzhar Etmesi:

Örnek:

"Bir a'rabî, Peygamber (s.a.v.)'e gelip kıyametin ne zaman kopacağını sormuş, konuşmakta olan Peygamber, devam edip sözünü bitirdikten sonra soranın nerede olduğunu sormuş. Adam 'Ben buradayım, yâ Resûlallah', demiş. Peygamber (s.a.v.): 'Emanet zayı olunca kıyameti gözetle' demiştir. Adam emanetin nasıl zayı olacağını sormuş. Peygamber (s.a.v.): 'İşler ehil olmayanlara verilince kıyameti gözetle' demiştir."

Bu hadis ile ilgili müfessirimizin yorumu şudur:

"Bu hadislerin amacı, kıyametin vaktini belirlemekten çok, cehaletin, içkinin, zinanın, güvensizliğin yayılmasını, toplum düzenini sarsacağını belirtmektedir. Kadınların çoğalması, erkeklerin azalması, kıyamet alameti sayılmaktadır. Bunun hikmetini bilemeyiz. Muğayyebâta ait ve binlerce yıl sonra zuhur edecek vakaları Hz. Peygamberin vermiş olması, şüphelidir."¹⁷⁷

6. Hadisin Senedinin Sağlam Olduğunu Belirtmesi:

Örnek:

İbnu'l-Munzir, seferin mesafesi konusunda yirmi kadar görüş nakletmiştir. İbn Ebî Şeybe'nin sahih senedle İbn Ömer'den rivayetine göre bu mesafe sadece bir milden ibarettir."¹⁷⁸

C. AYETİN SEBEB-İ NÜZULÜNDEN BAHSETMESİ

Tefsirin geneline baktığımızda müfessirimiz sebab-i nüzul olarak pek çok rivayet kaydetmiştir. Bunu yaparken şu metodu kullanmıştır:

1. Ayetin sebebi nüzulünde herhangi bir şüphesi yoksa kritiğini yapmadan vermesi
2. Ayetle ilgili kaynaklarda geçen bir veya birden fazla sebebi nüzulu verip bunların sahihliğini ortaya koyması

¹⁷⁵ Kazvinî, Acâibu'l-Mahlukât, I/94.(Tefsir, IV/457'den naklen)

¹⁷⁶ Tefsir, II/326; krş. İbn Kesir, I/528.

¹⁷⁷ Tefsir, VIII/428; krş. Buhari, İlim, I/21.

1. Sebeb-i Nüzulde Şüphesi Yoksa Kritiğini Yapmadan Vermesi

Örnek 1:

Mücadele Sûresi 3. ve 4. ayetler için sebebi nüzul olarak şunu zikrediyor:

"Bu ayetler, çeşitli rivayetlere göre adı Havle veya bunun tasğiri Huveyle arasında değişen bir kadınla kocası hakkında inmiştir."¹⁷⁹

Örnek 2:

"İsrâ Sûresi, 110. ayetin iniş sebebi olarak şu olay anlatılır: Müşriklerden biri, bir rivayete göre Ebû Cehil, Peygamber (s.a.v.)'in, secdede: '*Yâ Rahman, yâ Rahîm!*' dediğini duymuş; 'Muhammed tek Tanrıya yalvardığını sanıyor, oysa iki tanrıya yalvarıyor' demiş. Bunun üzerine bu ayet inmiş."¹⁸⁰

2. Sebeb-i Nüzul Üzerinde Eleştiride Bulunması:

Örnek 1:

Ra'd Sûresi 12-13. ayetler için birkaç rivayeti bir araya getirip bunlarla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Bu rivayetler, ayetin değil, son cümlesinin iniş sebebi olarak anlatılmaktadır. Eğer bunlar doğru olsa, ayetin sonunun başından ayrı inmiş olması gerekir ki bu doğru olmaz. Zira ayet bütündür. Bir cümlesi, diğer cümlelerinden ayrı inmez. İnse, o inen cümle müstakil ayet olur."¹⁸¹

Örnek 2:

Nisa Sûresi 32. ayetin, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in temiz zevcelerinden Ümmü Seleme'nin Allah'ın elçisine: "Erkekler gaza eder, kadınlar etmez; kadınlara erkeklerin payının yarısı kadar miras verilmiştir" şeklinde bir soru sorulması üzerine indiği rivayet edilir. Fakat Ümmü Seleme'nin bu tarz sorusu, Âli-İmran Sûresinin 195. ve Ahzab Sûresinin 35. ayetinin iniş sebebi olarak da zikredilir. Bu ayetin böyle bir soru üzerine inmiş olması, çok zayıf bir ihtimaldir.¹⁸²

¹⁷⁸ Tefsir, 1/302.

¹⁷⁹ Tefsir, IX/305.

¹⁸⁰ Tefsir, V/258.

¹⁸¹ Tefsir, IV/464.

¹⁸² Tefsir, II/265.

D. TEFSİRİNE AYETLERLE DELİL GETİRMESİ (KUR'AN'IN KUR'AN'LA TEFSİRİ)

Örnek 1:

"Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna"¹⁸³ ayetini tefsir ederken,

"Kim Allah'a ve elçisine itaat ederse işte onlar, Allah'ın nimet verdiği peygamberler, sıddîkler, şehîd(gerçeği söyleyen alim)ler ve salihlerle beraberdir. Onlar da ne güzel arkadaşlardır."¹⁸⁴ ayetini delil getirmiştir.¹⁸⁵

Örnek 2:

"Ona hakim bir çocuk müjdeledik."¹⁸⁶ ayetinin tefsirinde, zikredilen çocuk için

"Biz kadına İshak'ı müjdeledik"¹⁸⁷ ayetini delil göstermiştir.¹⁸⁸

Örnek 3:

"(O gün) her ümmeti diz çökmüş görürsün. Her ümmet kendi kitabına çağırılır: 'Bu gün yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız!' İşte kitabımız, aleyhinize gerçeği söylüyor. Çünkü biz yaptıklarınızı yazıyorduk."¹⁸⁹ ayetini,

"O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara: "İnanmanızdan sonra inkar mı ettiniz ha? Öyle ise inkar etmenize karşılık azabı tadın!" (denilir). Yüzleri ağaranlar ise rahmet içindedirler, orada sürekli kalacaklardır."¹⁹⁰ ayeti ile tefsir etmiştir.

E. TEFSİRİNE HADİSLERLE DELİL GETİRMESİ (KUR'AN'IN SÜNNETLE TEFSİRİ)

Süleyman Ateş'in hadislerle Kur'an'ı tefsir etme metodu tefsirinin geneline hakimdir. Delil olarak kullandığı hadislerin sıhhati konusunda eğer bir şüphesi varsa hadisin kritiğini yapmıştır. Eğer şüphesi yoksa bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bununla ilgili örnekler daha önce geçmişti. Bu bölümde biz sadece hadisleri vereceğiz, kritiğine girmeyeceğiz.

Örnek 1:

"Bizim ayetlerimizi yalanlayan ve onlara inanmaya tenezzül etmeyenler var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacak ve deve iğne deliğinden geçinceye kadar onlar cennete

¹⁸³ 2.Fatiha/ 7.

¹⁸⁴ 4.Nisa/ 69.

¹⁸⁵ Tefsir, 1/76.

¹⁸⁶ 37.Saffat/ 101.

¹⁸⁷ 11.Hud/ 71.

¹⁸⁸ Tefsir, 7/415.

¹⁸⁹ 45.Casiye/ 28-29.

¹⁹⁰ 3.Âli-İmran/ 106-107.

giremeyeceklerdir.¹⁹¹ ayetini tefsir ederken buradaki gök kapılarının cennet olma ihtimalinin olabileceğini, kafirlerin göğe çıkımlarına, cennete girmelerine izin verilmeyeceğini söylerken,

Allah Elçisi (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Mü'minin ruhu göğe çıkarılır. Ona gök kapısını açılması istenir. Kendisine:*

-Merhaba, güzel bedende olan güzel ruh, denilir.

Tâ yedinci göğe varıncaya kadar ona böyle hitap edilir. Kafirin ruhu için de gök kapısının açılması istenir. Ona:

-Ey kötü ruh, dön, gök sana kapılarını açmaz! denilir" hadisini delil getirmiştir.¹⁹²

Örnek 2:

"Yüce Allah: *"Hayır, doğrusu, onların yaptıkları şeyler, kalplerinin üzerine pas olmuştur."*¹⁹³

Peygamberimiz (s.a.v) bir hadisinde bu ayeti şöyle açıklamıştır: *"Kul bir günah işlediği zaman kalbine bir siyah nokta çizilir. Tevbe eder, mağfiret dilerse o leke gider, kalbi temizlenir. Ama yine günaha devam ederse siyah leke artar artar, nihayet bütün kalbini kaplar. İşte Allah'ın: 'Hayır, doğrusu onların yaptıkları şeyler, kalplerinin üzerine pas olmuştur' ayetinde andığı pas budur."*¹⁹⁴

Örnek 3:

*"Ey inananlar, Allah'tan korkun ve doğru söz söyleyin."*¹⁹⁵ Ayetinin tefsirinde

"Abdullah İbn Kays ve Ebu Mûsâ şöyle demiştir: *"Allah'ın elçisi (s.a.v.) bize öğle namazını kıldırıldı. Yüzünü bize doğru dönünce oturmamızı emretti, oturduk: "Allah, bana size Allah'tan korkmanızı ve doğru söylemenizi emretmemi buyurdu", dedi. Sonra kadınları yanına götti, onlara da aynı şeyi söyledi."*¹⁹⁶ hadisini zikretmiştir.

F. TEFSİRİNDE YORUMLARINI DESTEKLEYİCİ TASAVVUFÎ ŞİİRLERE YER VERMESİ

Müfessirimizin tefsirine bakıldığında yer yer ayetleri ve görüşünü aydınlatıcı mahiyette olduğunu düşündüğü şiirlere yer verdiği görülür. Şimdi bununla ilgili örnekler verelim:

Örnek 1:

Yusuf Sûresi tefsirini yaparken: *"Kardeşlerinin kendini kuyuya atmaları, Yusuf'a ağır gelmişti. Ama böyle olmasaydı, Yusufun gördüğü düş gerçekleşmeyecekti. Demek ki insanın*

¹⁹¹ 7.A'râf/ 40.

¹⁹² Tefsir, III/338-339. Tefsirde hadisin kaynağı geçmiyor.

¹⁹³ 83.Mutaffifin/ 14.

¹⁹⁴ Bkz. İmam Malik, Muvatta, Kelam: 18, s.606.

¹⁹⁵ 33.Ahzab/ 70.

¹⁹⁶ Tefsir, VII/208; krş İbn Hanbel, Müsned, 4/311; İbn Kesir, Ebu'l-Fida' İsmail, Tefsiru'l-Kur'an'il-Azîm III/522.

nefsine ağır gelen şeylerin altında Allah'ın nice nimeti ve hikmeti gizlidir" açıklamasını yaptıktan sonra İbrahim Hakî Hazretlerinin şu ifadelerini ile zikretmiştir:

Hak şerleri hayreyler Zannetme ki ğayreyler

Arif anı seyreyler Mevla görelim neyler

Neylerse güzel eyler

Deme şu niçün şöyle Yerinedir ol öyle

Bak sonuna sabreyle Mevla görelim neyler

Neylerse güzel eyler

Örnek 2:

"Bir zaman da Musa, kavmi için su (yağmur) istemişti: "Asanla taşa vur", demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırmıştı. Her bölük, kendi içecekleri pınarı bilmişti: "Allah'ın rızından yeyin, için ve yeryüzünde bozgunculuk yaparak (şuna buna) saldırmayın." demiştik"¹⁹⁷ ayetinin tefsirini yaparken şu mısraları söylüyor:

Ademî dedikleri endişedir;

*Gayri âdem, üstühan-ü rîşedir!*¹⁹⁸

G. TEFSİRİNDE ANILARINA YER VERMESİ

Ateş, ayetleri açıklarken tefsirine yardımcı olacak nitelikte başından geçen olayları da zaman zaman kaydediyor. Biz burada bir örnekle yetineceğiz:

Örnek: "O (insân)ın önünden ve arkasından izleyen (melekler) vardır, onu Allah'ın emrinden korurlar..."¹⁹⁹ ayetini tefsir ederken şu anısını anlatıyor:

"1983 yılı Haziran ayında Yalova'ya giderken, İstanbul yolunda yağmur yağıyordu. Yol arabalarla dolu idi. Yağmurdan arabanın tekeri kaydı ve araba zikzak yapmağa başladı. Ben de o sırada bir tırı geçmeye çalışıyordum. Zikzak yapınca araba nerdeyse tırın altına girecekti. Karşıdan gelen arabalar durdular. Böylece kurtulduk. Oğlum Muharrem dedi ki: "Baba bu keramet değil mi? Allah, bizi ezilmekten kurtarıyor. Keramet başka nasıl olur? Allah'a binlerce ve binlerce şükrolsun..."²⁰⁰

¹⁹⁷ 2.Bakara/ 60.

¹⁹⁸ Tefsir, III/160.

¹⁹⁹ 13.Ra'd/ 11.

H. TEFSİRİNDE TEVRAT VE İNCİL'E MÜRACAAT ETMESİ

Müfessirimiz, tefsirinin büyük bir kısmında Tevrat ve İncil'den örnekler vererek ayetleri açıklamaya çalışır. Çünkü Kur'an önceki kitapları doğrulayıcı olarak gelmiştir²⁰¹, Tevrat'ın gerçeğe aykırı olmayan kısımlarını benimsemiştir.²⁰² Ateş, Kitab-ı Mukaddes'e bunun gibi farklı gerekçelerle başvurma gereğini duymuştur.

1. Kur'an'ın Önceki Kitapları Tasdik Edici Olmasından Hareketle Tevrat'a Müracaat Etmesi:

Örnek:

"Gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur. O zaman arşı su üstünde idi..."²⁰³ Ateş, bu ayetin tefsirinde şöyle söylüyor:

"Allah'ın arşının su üstünde olmasını bizim kavramamız mümkün değildir. Kur'an Kitab-ı Mukaddes'in gerçeğe aykırı olmayan sözlerini benimsemiştir. Tevrat'ın Tekvin kitabının birinci ve ikinci babında Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı zaman yerin ıssız ve boş olduğu, Allah'ın ruhunun suların yüzü üzerinde hareket ettiği ifade edilmektedir." Başlangıçta Allah, gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu; ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı; ve Allah'ın ruhu, suların yüzü üzerinde hareket ediyordu..."

Tevrat'ın bu ifadesi, Arapların arasına geçmiş olmalıdır. İşte bu ayette onlara bildikleri bir şey hatırlatılarak: 'İşte Allah bildiğiniz gibi gökleri, yeri atı günde yaratandır. Gökleri ve yeri yarattığı zaman Arşı su üstünde idi', buyuruluyor, ancak Tevrat'tan yedinci günde dinlendiği inancı alınmıyor. Çünkü Allah, yorulmaktan ve dinlenmekten münezzehtir."²⁰⁴

2. Tercih Ettiği Rivayeti Teyit Amacıyla Tevrat'a Müracaat Etmesi

Ateş, bazen kendi fikrinin doğruluğuna Tevrat'tan delil getirir:

Örnek 1:

".....فَانْسِيهِ الشَّيْطَانُ ذِكْرَهُ"²⁰⁵ "cümlesinde bulunan "hu" zamirlerinin

mercii hakkında iki görüş vardır:

Birinci ihtimale göre zamirler Yusuf'a aittir. Yusuf zindan arkadaşına krala kendisini hatırlatmasını söyledi de Allah'ı anmayı unuttu(..)Bundan dolayı Allah'tan bir ceza olarak birkaç yıl zindanda kaldı.

²⁰⁰ Tefsir, IV/460-461.

²⁰¹ İlgili ayet 3. Ali-İmran/ 3: "Sana Kitabı gerçek ile ve kendinden öncekini doğrulayıcı olarak indirdi..."

²⁰² Tefsir, IV/296.

²⁰³ 11. Hud/ 7.

²⁰⁴ Tefsir, IV/296.

²⁰⁵ 10. Yusuf/ 42.

İkinci ihtimale göre bu iki zamir zindandan çıkan gence aittir. Şeytan ona kralın yanında Yusufu anmayı unutturmuş, o krala Yusuf'un suçsuzluğunu anlatmadığı için Yusuf birkaç yıl zindanda kalmıştı²⁰⁶

Ateş, ikinci ihtimali tercih ediyor ve buna da Tevrat'ı delil getiriyor: "Kanaatımıza göre bu anlam sözgelimine daha uygundur. Ayrıca Tevrat'taki: 'Fakat boş saki Yusuf'u hatırlamadı ve onu unuttu'²⁰⁷ ifadesi de bu anlamı güçlendirir. 45. ayetteki 'Bir süre sonra hatırladı' cümlesi de unutanın Yusuf'un zindan arkadaşı olduğunu gösterir."²⁰⁸

Örnek 2:

Ateş'e göre Hz. İbrahim'e kurbanlık olarak müjdelenen çocuk Hz. İskak'tır. Müslümanlar arasında Hz. İsmail'in kurbanlık olarak müjdelenmesinin doğru olmadığını Tevrat'ı da delil göstererek şöyle ifade ediyor: "Tevrat'ta kurbanlığın İshak olduğu tasrih edilmesi, Kur'an'da da ismen söylenmemekle beraber kanıtlardan bunun İshak olduğunun anlaşılmasına rağmen müslümanların çoğunluğu, kurbanlığın İsmail olduğu görüşünü benimsemiş ve halk arasında böyle yaygınlaşmıştır."²⁰⁹

3. Peygamber Kıssalarından Bahsederken Tevrat ve İncil'e Başvurması

Bazen de peygamber kıssalarından bahsederken Tevrat'ın verdiği bilgileri aktarır:

Örnek 1:

İdris (a.s) kimliğinden bahsederken şunu söylüyor: "İdris (a.s): Tevrat'a göre Adem'in oğlu Şit'in oğlu Enos'tur. Sekiz yüz onbeş yaşında çocuklar sahibi olduktan sonra dokuz yüz beş yaşında ölmüştür."²¹⁰

Örnek 2:

İsa (a.s)'dan bahsederken de İncil'den şu bilgileri aktarıyor: "Allah'ın bir mucizesi olarak bakire Meryem'den Beytlahm'de doğmuştur. Matta İncili İsa ile İbrahim arasında 42 nesil olduğunu söyler ve İbrahim'den İsa'ya şu ataları sayar..."²¹¹

4. Müfessirimizin "İsrailiyatla" İlgili Genel Tutumu

Müfessirimize göre İsrailiyattan haber vermenin bir sakıncası yoktur.²¹² Hatta Kur'an'ın bunu ortaya koyduğunu, Hz. Peygamber'in vahyedilen haberlerin doğruluğunu anlaması için Ehli Kitab'a sorması gerektiğini ifade ediyor ve bunun için de şu ayeti delil gösteriyor:

²⁰⁶ Tefsir, IV/398-399.

²⁰⁷ Tevrat, Tekvin: 40/23.

²⁰⁸ Tefsir, IV/399.

²⁰⁹ Tefsir, VII/415.

²¹⁰ Tefsir, III/181; krş. Tekvin: 5/4-7.

²¹¹ Tefsir, III/181;krş. Matta: 5/17. Ayrıca peygamberlerle ilgili geniş bilgi için 181-191'e bakılabilir.

²¹² Tefsir, IV/523.

*"Bilmiyorsanız Zikr (Kur'an'dan önce inmiş olan Tevrat) ehline sorun"*²¹³ Bu ayete göre Kitap ehlinden bir şey sormayı yasaklayan haberler de uydurmadır:

"Kitab ehline bir şey sormayın, çünkü o sapık kimseler, size doğru yolu göstermezler. (Onlardan sorarsanız) ya batılı tasdik etmiş, ya da bir gerçeği yalanlamış olursunuz..." Eğer onların din konusunda söyledikleri güvenilemeyecek şeyler ise Kur'an onlara bir şey sorulmasını emretmez. Bu konudaki rivayetler hem zikri geçen ayete terstir, hem de sened bakımından da zayıf olan ahad haberlerdendir.²¹⁴

Müfessirimiz Vehb İbn Münebbih ve Ka'b'ul-Ahbar'dan da nakillerde bulunmuştur. Biz sadece iki örnek vermekle yetineceğiz.

Örnek 1:

"Vehb İbn Münebbih'e göre Zu'l-Karneyn ihtiyar bir Rum kadının oğlu imiş. Ergenlik çağına gelince sâlih bir kul olmuş. Allah ona:

-Seni, demiş, değişik milletlere göndereceğim, bunlar içinde iki millet vardır ki aralarında dünya kadar mesafe bulunmaktadır. Biri güneşin battığı yerde oturur, adı Nâsik'tir, diğeri güneşin doğduğu yerde oturur, adı Mensik'tir. İki millet de vardır ki aralarında dünya kadar genişlik vardır... Kimi de dünyanın ortasında bulunur: Cinler, insanlar, Ye'cüc ve Me'cüc de dünyanın ortasında oturan milletlerdendir. Zu'l-Karneyn:

-Ya Rabbi ben onları nasıl yenerim, onlarla hangi dilden konuşurum? Allah buyurmuş ki:

-Ben seni güçlendireceğim, dilini açacağım, ışık ve karanlığı senin emrine vereceğim.

Allah bulutu onun emrine vermiş. Bulut onu üstünde taşımış... yeryüzünde yürümesini kolaylaştırmış, yolları ona boyun eğdirmiş.²¹⁵

Örnek 2:

Ateş, *"O gün yer başka yere değiştirilir, gökler de (öyle)..."*²¹⁶ ayetinin tefsirinde Ka'bu'l-Ahbar'ın "gökler, cennetlere çevirilir, denizlerin yerinde ateş olur, arz da başka arza değiştirilir" dediğini naklediyor.²¹⁷

²¹³ 70.Nahl/ 43.

²¹⁴ Tefsir, IV/523.

²¹⁵ Tefsir, V/322'den özetlenerek alınmıştır.

²¹⁶ 14.İbrâhîm/ 48.

²¹⁷ Tefsir, V/36.

I. FIKHÎ HÜKÜMLER AÇISINDAN YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ

Ateş, tefsirinin birinci cildinde takip ettiği metodu anlatırken özellikle fikhî konulara girdiğini ve fikh mezheplerinin görüşlerini özetledikten sonra konu ile ilgili kendi kanaatını belirttiğini ifade etmektedir. Şimdi bu konu ile ilgili örnekler verelim:

Örnek 1:

Körün, topalın, hastanın ve genellikle herkesin kendi baba, anne, kardeş, amca, hala ve dayısının evinde, anahtarları elinde bulunan evde, yahut arkadaşının evinde yemek yemesinde bir sakınca bulunmadığını ve evlere girilirken selam verilmesi gerektiğinden bahseden Nur Sûresi 61. ayetle ilgili olarak Ateş şunu söylüyor:

" Ebu Hanife ve İbn Hanbel, bu ayete dayanarak akrabanın birbirlerine bakıp geçimlerini sağlamalarını vacip saymışlardır. Yine Ebu Hanife kan akrabasının evinden bir şey çalanın elinin kesilmeyeceğine hükmetmiştir. Çünkü Allah, bu ayetle onların evlerine izinsiz girmeyi ve orada yemek yemeyi mubah kılmıştır. Tabii yapılan işin, cezayı gerektirmeyeceğinde şüphe bulunduğundan, Ebu Hanife'nin ictihadı doğru olabilir. Ama bu tür hırsızlığın hiç suç olmadığı anlamına gelmez. Çünkü ayetin kasdı müslümanlara görgü kuralı öğretmektir, kişinin kimlerden rahatlıkla hırsızlık edebileceğini öğretmek değildir."²¹⁸

Örnek 2:

Müfessirimiz Fatiha sûresini tefsir ederken, "Namazda Fatiha'yı okumanın hükmü" diye bir bölüm açmış ve bu konudaki fikirleri özetlemiştir. Biz de bu bölümü geniş olmasından dolayı özetleyerek aktaracağız.

"Namazda Fatiha'yı okumanın hükmü:

Fakihlerin bir kısmına göre namazda Fatiha okumak farzdır. Bir kısmına göre de farz olan Fatiha okumak değil, mutlak olarak Kur'an okumaktır. Ebu Hanife'ye göre namazda üç kısa veya uzun ayet okumak farz, Fatiha'yı okumak vacibdir.

Cemaatle kılınan namazlarda, Ebu Hanife'ye göre imamın okuması, cemaate de yeter. Namazda ister açıktan, ister gizli okunsun farketmez, İmam Mâlik'e göre gizli okunan namazlarda cemaatin de okuması gerekir.

İmam Şafiî ve Ahmed ibn Hanbel'e göre gerek açık, gerek gizli okunan namazların her rekatında cemaatin de Fatiha okuması gerekir."²¹⁹

²¹⁸ Tefsir, VI/212.

Örnek 3:

"Sizden kim, hasta veya seferde olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde (oruç tutar)"²²⁰ Bu ayetin tefsirinde seferde oruç tutmanın hükmü ile ilgili görüşleri nakledip sonra da kendi fikrini belirtir:

"Namazın kısa kılındığı yolculuk, orucun da yenebileceği yolculuktur. Bu konuda müslümanlar oy birliği içindedir.

Gerçi seferde oruç tutmanın, farz oruç yerine geçmeyeceğini söyleyenler bulunmakla beraber, Mâlik, Şafiî ve Ebu Hanife'nin de dahil olduğu bir gurup bilgine göre de gücü yetenin, seferde oruç tutması efdaldır. Bir kısım bilgin de hangisi kolaysa onun yapılmasının efdal olduğunu söylemişlerdir.

Seferde orucu yemek ruhsattır, dileyen tutar, dileyen yer. Ancak düşmanla çarpışma durumunda orucu yemek azimet (gerekli) olur."²²¹

Örnek 4:

Hac ve "ömrenin" yapılmasını bildiren ayet: "*Hac ve Ömreyi tamamlayın*"²²² Ateş, "ömre"nin farziyetine dair görüşleri ortaya koyuyor ve sonunda kendi fikrini şöyle belirtiyor: "Birinci görüş sahiplerine göre ömrenin farz olduğunu söyleyen hadisler sahîh olsa bile bunlar, başlanmış olan ömreyi kastetmektedir. Çünkü başlanan nafil ibadeti tamamlamak farz olur. Ayetlerde ömrenin farziyyetini gösterir bir ifade yoktur. Hadislerde ise hem farz olduğu, hem de nafil olduğu hakkında rivayetler vardır. Şüpheli olan ifadelerle farz sabit olmaz. Demek ki ömrenin farziyyetinden söz eden hadisler, başlanan ömreyi kastetmektedir."²²³

İ. ARAP DİLİ BİLGİSİNE YER VERMESİ

Ateş, ayetleri tefsir ederken izah edilmesi gereken kelime ve gramerleri açıklamış, gramer farklılıklarına değinmiş, eğer bu farklılıklar tefsirde farklılıklara sebep olmuşsa bunları belirtmiştir. Ayetleri tefsir ederken farklı kıraatlere dayalı anlamları vermiş, bunun da ötesinde her sûrenin tefsirini bitirdikten sonra kıraat farklarını genişçe ortaya koymuştur.

²¹⁹ Tefsir, I/78-80.

²²⁰ 2.Bakara/ 184.

²²¹ Tefsir, I/303.

²²² 2.Bakara/ 196.

²²³ Tefsir, I/340-341.

1. Gramer Bilgisi Verdiği Yerler:

Örnek 1:

دَلَّاهُ الْكِتَابَ لَارْبِئِهِ فِيهِ "Bu ayetteki ismi işaret (ذَلِكَ), uzakta olanı göstermek içindir.

Çünkü kâftan önceki (لَا) harfi uzak içindir. Bizim Türkçe'deki "O, şu"nun karşılığıdır.

Genellikle müfessirler, (ذَلِكَ)'yi, "Bu" diye tefsir etmişlerdir. Ama doğrusu: "Bu Kitab" değil, "O Kitab"dır."²²⁴

Örnek 2:

Ateş,

وَقَفِينَا عَلَىٰ آثَارِهِمْ بِعِيبِ بْنِ مَرْيَمَ صَدَقَ مَا بَيَّنَّ يَدِيهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَأَنبَاهَ الْإِنجِيلَ فِيهِ هَدًى
وَنُورًا وَمَصَدَقًا لِّمَا بَيَّنَّ يَدِيهِ مِنَ النُّورِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ

Onların ardından, yanlarındaki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak Meryem oğlu İsa'yı gönderdik ve ona, içinde yol gösterme ve nûr bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayan, korunanlar için yol gösterici ve öğüt olan İncil'i verdik.²²⁵ ayetini şöyle tefsir eder:

"Şimdi burada "min" cer harfi eğer beyaniyye ise "minet-Tevrât'ı" kelimesi, önünde bulunan anlamındaki "limâ beyne yedeyhi"yi beyan eder. Yani İncil doğrulayıcı şeyi açıklar ki bu Tevrat'tır. Mana: "Önünde bulunan Tevrat'ı doğrulayıcı İncil" demektir. Buradaki "min" bâdiyye ise o zaman mana: "Tevrat'ın bir kısmını doğrulayıcı İncil" şekline girer. Fakat birinci anlam daha doğru görünmektedir. İkincisi zorlama olur."²²⁶

Örnek 3:

"Biz seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik..."²²⁷ ayetinde geçen kâffeten kelimesi ile ilgili şunları söylüyor: "Kâffeten kelimesi, keffe kökünden ism-i fa'il olabilir. Sonundaki tâ mübâlağa içindir. Bu takdirde ayetin manası: "Biz seni küfürden menedici, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik." demektir."²²⁸

2. Kelime Açıklaması Yaptığı Yerler:

Örnek 1:

دَلَّاهُ الْكِتَابَ لَارْبِئِهِ فِيهِ : İşte o Kitab; kendisinde hiç şüphe

yoktur.²²⁹ ayetinde geçen "Reyb" kelimesini şu şekilde açıklıyor: "Reyb'in üç anlamı vardır: Şekk (kuşku), tōhmet (suçlama), hâcet (ihtiyac). Burada reyb, kuşku anlamında kullanılmış, O Kitab'da asla kuşku bulunmadığı, O'nun müttekîlere hüdâ olduğu belirtilmiştir."²³⁰

²²⁴ Tefsir, I/97.

²²⁵ 5.Mâide/ 46.

²²⁶ Tefsir, III/6.

²²⁷ 34.Sebe'/: 28.

²²⁸ Tefsir, VII/253.

²²⁹ 2.Bakara/ 2.

²³⁰ Tefsir, I/98.

Örnek 2:

".....الذین یؤمنون بالغیب: Onlar ğaybe inanırlar.." ayetindeki

ğayble ilgili müfessirimiz şunları söylüyor: "Gözden kaybolan şeye ğayb dendiği gibi duyularla idrak edilemeyen, insan bilgisi dışında kalan şeye de ğayb denir. Bir şey, yaratıklara nisbetle ğayb olur. Allah'a nisbetle ğayb yoktur. O'nun ilminden hiçbir şey kaybolmaz. Bu ayette kastedilen ğayb, duyularla algılanamayan ğaybdır."²³¹

Örnek 3:

"Cinn, gözlerden gizli kalan şeye denir. Altındaki toprağı örttüğü için ağaçlarla kaplı bahçeye cennet denmiştir. Ancak bir terim olarak cinn, gözle görülmeyen gizli varlıklardır."²³²

3. Kıraat Farklarını Belirttiği Yerler:

Müfessirimiz, her sûrenin tefsirini bitirdikten sonra farklı kıraatlere işaret etmiştir. Zaman zaman da tefsir yaparken farklı kıraatleri belirtmiştir. Biz bir örnekle yetineceğiz. Daha geniş bilgiler için sûre sonlarındaki kıraat farkları bölümlerine bakılabilir.

Örnek 1:

".....ولا نطع من اعفنا قلبه عن ذكرنا"²³³ "cümlesinde çoğunluk kıraatine göre

eğfelna çoğul mütekellimdir, fail Allah'tır. Anlam mealde verdiğimiz gibidir (Kalbini bizi anmaktan alıkoyduğumuz kişiye itaat etme). Fakat Ömer ibn Faîd, Musa el-Esvâr ve Amr ibn Ubeyy kıraatinde *eğfelna*'da *na* tümleş *galbehü* failidir. Bu takdirde ayetin manası, "*Kalbi, kendisini bizi anmaktan alıkoyduğundan keyfine uyan, aşırı insana uyma*" şeklinde olur."²³⁴

Örnek 2:

Nur Sûresi sonunda belirttiği kıraat farklarından 1. ve 27. ayetlerde geçen *tezekkerûn* kelimesi ile ilgili Ateş şu bilgileri veriyor: "*Tezekkerun* her yerde hafif zâl ile: Hamza, Kisâî, Halef, Hafs okumuştur. *Tezekkerûn* şeddeli zâl ile ötekiler..²³⁵

²³¹ Tefsir, I/100.

²³² Tefsir, III/209.

²³³ 18.Kehf/ 28

²³⁴ Tefsir, V/295.

²³⁵ Tefsir, VI/223.

K. İLMÎ TEFSİR AÇISINDAN YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ

Müfessirimizin tefsirine bakıldığında "İlmî Tefsir" metodunu bolca kullandığı; modern ilmin ortaya koyduğu verileri kullanarak ayetleri tefsir ettiği görülür. Biz bu bölümde müfessirimizin yaptığı ilmi tefsire örnekler vereceğiz.

Örnek 1:

Dünyanın yuvarlak olduğundan bahsetmesi:

*"Görmedin mi Allah, geceyi gündüzün içine sokuyor; gündüzü de gecenin içine sokuyor."*²³⁶

"Bu ifadeden dünyanın yuvarlak olup eksenini çevresinde döndüğü anlaşılır. Çünkü yuvarlak olan dünyanın bir yüzü gündüz, öbür yüzü gecedir. Dünya döndükçe güneşin karşısında olan yüzü arkaya geçmeye başlar ve onun üstüne karanlık çöker. Arkada kalan karanlık yüzde güneşin karşısına geldikçe onun üstüne de aydınlık sarılır. Böylece bir yandan gece, gündüzün içine sokulurken bir yandan da gündüz gecenin içine sokulmaktadır."²³⁷

Örnek 2:

Hava basıncından bahsetmesi:

*"Allah, kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü açar; kimi de saptırmak isterse onun göğsünü (o kimse) göğsüne çıkıyormuş gibi dar ve tıkanık yapar. Allah, inanmayanların üstüne işte böyle pislik çöktür"*²³⁸

Müfessirimiz bu ayetin bir fizik yasasına işaret ettiğini, bunun da hava basıncı olduğunu söylüyor ve şöyle neticelendiriyor: "Hava basıncını ölçen aletlerin bulunmadığı bir zamanda inen Kur'an, göğsüne yükselen insanın göğsünün daralıp tıkanacağını söylemekle bu fizik kanununa da işaret etmiş olmaktadır. Hiç kuşkusuz bu ifade, bir Kur'an mu'cizesidir."²³⁹

Örnek 3:

İnsanın yaratılışından bahsetmesi:

Müfessirimiz Kıyamet sûresi 37. ayeti tefsir ederken insanın yaratılışından genişçe bahseder. Bunu özetleyerek aktaralım:

Ateş, *"İnsan dökülen, meniden bir nutfe değil miydi?"* ayetinin taşıdığı bilimsel gerçekleri daha iyi kavrayabilmek için, biraz modern Embriyoloji ve Jinekoloji'ye göz atmak istiyoruz." diye bir giriş yaptıktan sonra girişle ilgili açıklamalar yapıyor. Sonra şöyle devam ediyor: "Bu ayetin, nutfe ile meniye birbirinden ayırması ve nutfeyi meninin bir parçası sayması, bilimsel bir mucizedir. Şu hadiste de bu gerçeğe işaret edilmiştir: *"Çocuk, meni*

²³⁶ 31.Lokman/ 29.

²³⁷ Tefsir, VII/76.

²³⁸ 6.En'âm/ 125.

²³⁹ Tefsir, III/233-234.

*sıvısının tamamından değil, bir parçasından yaratılır. Her sudan çocuk olmaz. Ama Allah, bir canı yaratmak dilerse kimse onu engelleyemez.*²⁴⁰

L. TENKİT METODU VE KENDİ GÖRÜŞÜNÜ BELİRTMESİ

Süleyman Ateş, tefsirinde rivayetlere büyük bir yer ayırdığı için rivayetlerin sıhhat durumları ile ilgili zaman zaman bilgiler vermiştir. Bu bilgiler bazen Hz. Peygamber'den aktarılan haberlerle ilgili olduğu gibi, bazen de sebebi nüzûle dair haberlerle ilgilidir. Buna ek olarak fikhî meselelerde de tenkit metodunu kullanmıştır. Bahsettiğimiz hususlarla ilgili hadisleri verme ve fikhî meselelerle ilgili görüşlerini verme metodundan bahsederken örnek vermiştik. Burada ayrıca bunlarla ilgili örnek vermeyeceğiz. Bu bölümde kelimî meselelerden bahsederken yaptığı tenkide dair bir örnek vereceğiz.

Örnek:

*"Rabbiniz Allah işte budur. Ondan başka tanrı yoktur. (O), her şeyin yaratıcısıdır. O'na kulluk edin, O her şeye vekildir."*²⁴¹

Müfessirimiz: "Ayette geçen *"Allah, her şeyin yaratıcısıdır"* tabiri kelimciler arasında tartışmalara neden olmuştur. Ayete göre Allah'ın yaratması dışında hiçbir şey yoktur." bilgisini verdikten sonra bu ayete dair Mûtezile'nin görüşünü eleştiriyor: "Mûtezile, insanın sorumluluğu hakkındaki inaçlarını korumak için kulların işlerini Allah'ın yaratması dışında tutarlar.

Mûtezile, kulların fiillerini yine kendileri yarattığını söyler. İnsan bunun için sorumludur. Allah yaratmış olursa insanın sorumluluğunun anlamı olmaz.

Bütün bu tartışmalar, Kur'an'ın amacı dışındadır. Kur'an'ın amacı, böyle bir tartışma yaratmak değildir. Allah bu ayetle, ortak koşanlara, evrende her şeyi Allah yaratmış iken, hiçbir şey yaratmamış ve yaratamayan şeyleri Allah'a ortak koşmanın doğru olmadığını anlatmaktadır. Asıl amaç budur. Fakat insan akli, insanın yaptığı işleri Allah mı yaratır, yoksa insanın kendisi mi yaratır sorusunu ortaya çıkarmıştır. Mûtezile'nin düşüncesi yanlıştır. Allah'ın yaratma alanı dışında kalan hiçbir şey yoktur. İnsan Allah'ın yarattığı olduğuna göre insanın fiilleri de dolayısı ile Allah'ın yarattığıdır. Kainatta Allah'ın yaratma dairesi dışında kalan bir varlık ve oluş yoktur.²⁴²

²⁴⁰ Tefsir, X/184-185.; daha geniş bilgi için Tefsir, X/183-232'ye bakılabilir.

²⁴¹ 5. En'âm/ 102.

²⁴² Tefsir, III/211.

M. İŞÂRÎ YORUMLAR

Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri'de işârî yorumların olduğu görülür. Bazen mutasavvıflar tarafından yapılmış işârî yorumların eleştirildiği ve bunlarla ilgili tenkitler yapıldığı görülür.

1. İşârî Yorum Yapması:

Örnek 1:

Müfessirimiz, Hz. İbrahim'in Rabbi'ni arama serüvenini anlatan En'am Sûresi 74-82. ayetleri tefsir ettikten sonra bu ayetlerin işaret ettiği manayı şu şekilde izah ediyor:

"Ayrıca bu ayetlerde zikrullah ile kalb nurunun yavaş yavaş büyüyerek sonunda her yanı kapladığına işaret de sezilmektedir.²⁴³ Müfessirimiz Gazali'nin de bu hususa dikkat çektiğini belirtiyor. Sonra ayetle ilgili ortaya koyduğu işarete destek mahiyetinde Şair Niyâzî-i Mısırî'den alıntı yapıyor. Özetle şöyle:

"Bu fakir kula da, Allah'a sülûkum sırasında, sülûkun istikameti bereketi ile Allah'a şükür aynı şey vaki oldu. Ben o günlerde oniki konaktan beşinci konakta idim. Hiç kararım kalmamıştı. Bir yandan öbür yana kaçıyor, mücâhedenin şiddetinden dolayı bir yerde ve bir halde duramadığım için kendimi minareden, yahut da dağlardan aşağı atacak oluyordum...sülûk esnasında uyanık iken, bir de gördüm ki evin içinde, karşımda bir yıldız. Onu baş gözümle gördüm zannettim de gözümü yumdum, baktım ki hayır, yine öyle görünüyor. Gözümü açtım, yine önceki gibi karşımda. O zaman anladım ki bu, kalb gözüyle görünüyor. Bu yıldız büyüye büyüye Güneş kadar oldu...Sonra büyüye büyüye altı yönü kapladı. İlk gördüğüm zamanki ızdırabım, kalb çalkantım, nûrun genişleyip altı yönü kaplayıncaya kadar yavaş yavaş tamamen dindi. Artık bundan sonra bedenle mücâhede ve riyazet yapamadım. Kalb ve ruh ile, bunların durumlarına uygun biçimde mücâhedeye devam ettim."²⁴⁴

Örnek 2:

*"Güneş büzüldüğü zaman"*²⁴⁵

Müfessirimiz, ayetin zahir manasını verdikten sonra Âlûsi ve Hamdi Yazır'dan naklettiği bir görüşü vererek, bu ayetin şu manaya işaret ettiğini söylüyor:

"Âlûsi ve Hamdi Yazır, bu tekvîrin âfâkî olması yanında enfüsî de olabileceğine işaret ediyorlar: "Güneşin dörülmesinden kasıt, ruh güneşinin gitmesidir" denilmiştir. "Eşyayı ruhumuzun yetenekleriyle algılarız. Güneşi de o yeteneklerle idrak ederiz. Ruh bedenden

²⁴³ Tefsir, III/177.

²⁴⁴ Tefsir, III/177.

²⁴⁵ Tekvîr Sûresi: 1.

ayrılınca artık bedeninin Güneşi görmesi mümkün değildir. Ruhların, bedenlerden ayrılması halinde de ruh güneşi bozulmuş olur."²⁴⁶

Örnek 3:

*"Allah bir insanla, ancak vahiyle, yahut perde arkasından konuşur, yahut izniyle, dilediğini vahyedecek bir elçi gönderir..."*²⁴⁷

*"İşte sana da böyle emrimizden bir ruh vahyettik"*²⁴⁸ ayetiyle ilgili Ateş önce genel bir bilgi veriyor ve arkasından bu iki ayetle ilgili olarak Alûsî'nin eş-Şa'rânî'den aldığı işârî manayı aktarıyor.

"Ayette Kur'an ayetleri, "Allah'ın emrinden bir ruh" olarak tanıtılır. Ruh nasıl cansız şeylere hayat verirse Kur'an'da cehalet ve küfür yüzünden yüce sıfat ve meziyetleri ölmüş, dumura uğramış olan insanın manasına can verir. Onun için Kur'an'a ruh denmiştir.

Alûsî, *"Böylece sana, emrimizden bir ruh indirdik"* ayetinin işârî manasını belirtmek için eş-Şa'rânî'nin şu sözlerini aktarıyor:

"İyi bil ki Hakk'ın sözünü işitmeğe engel olan beşerliktir. Allah, maddeden soyutlanmış beşerlik derecesinden yükselen ruhlara konuşur. İnsana, ruh derecesine ermesine engel olan işlerle uğraştığı için beşer denmiştir. Allah ruh derecesine erememişlerle eşyada tecelli etmek sûreti ile konuşur. Onlar Allah'ı suretlerde görür. Fakat Peygamberler ruh derecesine erdikleri için Allah'ın hitabını duyarlar."

"Allah'ın yaratıklara konuşması sürmektedir. Ancak Hattâb oğlu Ömer ve ona varis olan velîler gibi bazı insanlar, bunun Allah'ın sözü olduğunu (ilhâmı) olduğunu anlar, bazıları da anlamaz.: "Bana şu düşünce belirdi der. O beliren düşüncenin, Allah'ın kalbine attığı söz olduğunu anlamaz.

Bil ki velîlerin kalblerine inen ilham vahyi, melekler tarafından değil, melek mertebesine eren ruhlardan gelir."

"Velîler için de her insana özgü olan genel ilke ve vahy durumunda Allah'tan kendilerine düşünceler verilenler vardır. Mütercim, kendisine atılan söz kalıplarını veya gönlüne yazılan düşüncelerin sûretlerini kendisinde bulur. O sûretlerin (kendileri değil fakat) ruhu da Allah'ın sözüdür. İşte o zaman kul, "Kalbim, Rabb'imden bana söyledi" der. Bununla, kendisine olan özel vahiy şeklini anlatır."²⁴⁹

²⁴⁶ Tefsir, IX/336.

²⁴⁷ 42. Şûrâ/ 51.

²⁴⁸ 42. Şûrâ/ 52.

2. Yapılan İşârî Yorumu Eleştirmesi:

Örnek:

"Mûsa, tayin ettiğimiz vakitte bizimle buluşmağa gelip de Rabbi ona konuşunca: "Rabbim, bana görün, sana bakayım!" dedi. (Rabbi) buyurdu ki: "Sen beni göremezsın, fakat dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni göreceksın!" Rabbi dağa görününce onu darmadağın etti ve Mûsa da baygın düştü. Ayılınca : "Sen yücesın, sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim" dedi."²⁵⁰

"Mutasavvıflara göre dağ, Mûsa'nın kendi vücudundan kinayedir. Yüce Allah'ın tecellisi karşısında Mûsa'nın insan bedeni yok olmuş, Mûsa kendi varlığının bilincinden geçmiş, yalnız mutlak gerçek varlık olan Hak kalmıştır."²⁵¹

Müfessirimiz, mutasavvıfların bu ayetle ilgili yaptıkları işârî yorumu verdikten sonra bunun kabul edilemeyeceğini şu şekilde ifade ediyor: "Mamâfih, Allah'ın kelamına böyle tutarsız te'villerin uygulanmasını doğru bulmuyoruz. Kur'an'ı Kerim belli bir zümreye değil, herkesin anlayış seviyesine hitap etmiştir."²⁵²

Ateş, bu ayete bağlı yaptığı tefsirde dünya gözü ile Allah'ın görülmesi meselesini ele alıyor ve Allah'ı görmenin mümkün olduğunu ve bunun da basiret ile olabileceğini söylüyor.

"Baş gözü ile Allah'ı görmek mümkün değildir. Çünkü Allah lâtifdir. Kesif olan, Allah'ı göremez. Ancak insanda bir ruh gözü vardır ki ona basiret denir. İşte basiret gözüyle Allah'ı görmek mümkündür. Kişi kesafetinin etkisinden kurtulduğu zaman letafet kazanır, basireti açılır. Letafet ile latifi görebilir. Bu ancak bu dünyada, peygamberlere ve çok ileri gitmiş büyük velilere nasip olabilir."²⁵³

²⁴⁹ Tefsir, VIII/218-220.; krş. Âlûsî, Rûhu'l-Meânî, 25/62-63.

²⁵⁰ 7.A'râf/ 145.

²⁵¹ Tefsir, III/394.

²⁵² Aynı yer

²⁵³ Tefsir, III/395.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFÎ KONULAR AÇISINDAN YÜCE KUR'AN'IN ÇAĞDAŞ TEFSİRİ

I. ALLAH:

Allah ismi, Yüce Tanrı'nın özel adıdır. O'ndan başka bir varlığa Allah denmez. Tasavvuf ehline göre Allah adının her harfi O'nu gösterir: Allah (الله)ın başındaki elifi (ل) kaldırsak *lillah* (لل) kalır: (لله ما في السموات وما في الارض) (göklerdekilerin ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır). Lâmlardan birini kaldırsak *lehû* (له) kalır: (له ما في السموات وما في الارض) (göklerdekilerin ve yerdekilerin hepsi O'nundur). İkinci lâmi da kaldırsak *hû* kalır. *Hû* da Allah'ı işaret eden zamirdir: (هو الله الذي لا اله الا هو) (O öyle Allah'tır ki O'ndan başka tanrı yoktur).²⁵⁴

Evrende her şey bir yaratıcıya bağlıdır. Evren sebepler zinciri ile birbirine bağlanmıştır. Bu zincir bir yerde, bir ilk sebepte durmak zorundadır. İşte bu ilk sebep Allah'tır. Evren var olduğu zamandan beri bir düzen içinde varlığını devam ettiriyor. Hiçbir olay cerayan şeklini şaşmıyor. İşte bu düzenliliği sağlayan Allah'tır.²⁵⁵

Allah'ın varlığı başka varlıklara bağlı değildir. Varlığı kendindendir, varlığı gereklidir (vâcibu'l-vücûd). O'nun dışındaki bütün varlıkların varlığı O'na bağlıdır. Allah dışındaki bütün varlıklar mümkünü'l-vücûd'dur. Yani var olması da olmaması da mümkündür. Ama Allah'ın var olmaması mümkün değildir. Varlığının öncesi ve sonrası yoktur. Zamansızdır, zamanı yaratan O'dur. Zamansız olduğu için öncesi ve sonrası düşünülemez.²⁵⁶

A. ALLAH'IN EVVEL, ÂHİR, ZAHİR VE BATIN OLMASI

Allah, evvel, âhir, zahir ve batındır.²⁵⁷ Mufessirimiz, bununla ilgili değişik görüşleri ortaya koymuş, sonunda kendi fikrini belirtmiştir:

"Allah'ın evvel ve âhir olması, birkaç biçimde izah edilebilir:

1-Allah bütün âlemi ve mümkün olan her şeyi yok edecek, böylece en son (âhir) olduğu gerçekleşecek, sonra yok ettiklerini yeniden ve ebedi kalmak üzere yaratacaktır.

2-Varlık Allah ile başlar, O'ndan inen en son varlığa kadar gelir. Son varlık, en son müsebbib olur. Artık o, başka hiçbir şeyin sebebi olmaz. Bu bakımdan Allah evveldir. Sonra varlık, indiği en son varlıktan yükselmeğe başlar. Çıka çıka sonunda varlığı gerekli olan Allah'a varır. Böylece Allah, kendinden inen varlıkların evveli olduğu gibi, kendine çıkan varlıkların da sonudur.

²⁵⁴ Tefsir, I/449.

²⁵⁵ Ateş, Süleyman, Kur'an Ansiklopedisi, Kuba, İstanbul, 1997, II/180.

²⁵⁶ a.g.e, s.183.

²⁵⁷ 57.Hadid/ 3.

3-Allah varlıkta ilk, istidlâlde sondur. Çünkü bütün istidlâllerin sonu, Yaratıcıyı bilmektir.

Allah'ın zâhir ve bâtın olmasına gelince:

O varlığı bakımından zahirdir. Görülen mümkün varlıkların hepsi O'nun varlığını gösterir. Yaratıcısız bir şey olmaz. Her yaratıkta Allah'ın varlığı görünür. Fakat Allah'ın son derece zâhir (açık) olması, yine son derece bâtın (gizli) olmasının da nedenidir.²⁵⁸ Ateş, bunu şu benzetme ile güzel bir biçimde ifade ediyor: "Eğer Güneş hiç batmadan öyle kalsaydı, biz eşyanın ışığının kendinden olduğunu sanır ve Güneşin aydınlattığının farkına varamazdık. Ama Güneş batıp ortalık kararınca bu aydınlığın Güneşten geldiğini anlarız. Fakat Allah'ın cömertlik ve ikramı hiç kesilmez, mümkün varlıklarda devam eder. Mümkünlerin devamı, O'nun cömertlik ve ikramı ile olur. İşte cömertlik ve keremi her mümkünde sürekli olduğundan bizzat kendisinin varlığı gizli kalır, hatta bundan şüphe dahi edilir. Her şeyin varlık nurunun, o şeyin kendisinden olduğu dahi sanılır. İşte bu zan ve şüpheler; varlığının gizlenmesinden, daha doğrusu varlığının hiç kaybolmamasından, zuhûrunun kemâlinde dolayısıdır. Zuhûrunun (görünmesinin) şiddetinden dolayı akıllardan gizlenen, nurunun kemâliyle (çokluğuyla) perdelenen yüce zâtı eksik sıfatlardan tenzih ederim."²⁵⁹

Allah, gözlerden gizlidir. Gözler O'nu algılayamaz fakat O, gözleri idrak eder. "*Allah, göklerin ve yerin nûrudur.*"²⁶⁰ Madde olmadığından gözle görülmez. Ama her yerde ve her varlıkta O'nun nûru vardır. Nûru her varlığa uzanmış, her şeyi kuşatmıştır. Alemin ruhu O'dur. O'nun haberdar olmadığı hiçbir şey yoktur. Çünkü her şeyin içinde, özünde O vardır. Eşyadaki faaliyet, atomdaki enerji, tabiattaki canlılık O Hayyin her zerreye uzanmasıdır. O, her şeye kendisinden yakındır. Her şey O'nun bir görüntüsüdür. Eşyanın şekle bürünmesi mahlûk (yaratılmış)tur. O'nu şekle sokan O'dur. Kendisi görünmez, gizlidir. Yarattığı şeylerle görünür. O açıktan açık, gizliden gizlidir. Eşyadaki dinamizm O'ndandır. Asıl O'dur, varlık O'dur, aslın aldığı şekiller ise O'nun yaratıklarıdır. Görünenler yaratıklar, gösteren yaratıcıdır.

B. VAHDET-İ VÜCUD SİSTEMİ:

Bu fikir ilk mutasavvıflarda yoktur. Sistemleştiren Muhyiddin b. Arabî kabul edilir. İlk izleri daha önceki sûfilerde varsa da sistemleşmesi İbn Arabî'de başlamıştır.²⁶¹

İlk mutasavvıflardaki fena fillah (Allah'ta yok olma) fikri, gelişe gelişe çeşitli felsefelerin de etkisi altında vahdeti vücud şekline dönüşmüş ve bu felsefe, İslam tasavvufuna hakim olmuştur. İlk mutasavvıflar, fena fillah fikriyle şühud birliğine (her şeyde tek Varlığı görmeye) ulaşmışlardı. Bu anlayışa göre eşya vardı, fakat, aşkın verdiği sarhoşlukla eşya

²⁵⁸ Tefsir, IX/254.

²⁵⁹ Tefsir, IX/254.

²⁶⁰ 24.Nur/ 35.

görülemiyordu. Bu görüş birliği ileri götürülmüştür ve varlık birliğine (vahdet-i vücud) götürülmüştür.²⁶² Varlık birliği anlayışına göre sadece Allah vardır, O'nun dışında bir varlık yoktur.²⁶³

Müfessirimiz bu anlayışın doğru olup olmadığı noktasında bir şey söylememekte ve bunu Allah'ın bileceğini ifade etmektedir. Ona göre yaratan O'dur. Kainatı yaratan yoktan yaratmıştır. Nasıl yaratmıştır, öyle mi yaratmıştır, böyle mi yaratmıştır? Bunu biz bilemeyiz. Söylenen şeyler nazariyeden öte gitmez. Çünkü bunu laboratuvar ortamına koyamayız. Yaşanan hallere göre söylenen haller kimseyi bağlamaz. Bu meseleyi Canabı Hakk'a bırakmak en doğrusudur.²⁶⁴

II. ZAHİRÎ VE BATINÎ YÖNÜYLE KUR'AN'I KERİM

Kur'an'ı Kerim'in zahirî ve batınî yönü ile ilgili yorumlara dair tefsirimizde yeterli bilgi bulamamaktayız. Bu konu ile ilgili bilgileri müfessirimizin tasavvufa dair diğer eserlerinde buluyoruz. “İşârî Tefsir Okulu” ve “Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri” adlı eserleri bize bu konuda yeterli derecede bilgiler vermektedir. Şimdi bunları inceleyelim:

Hz. Peygamber, Kur'an'ı baştan sona tefsir etmemiştir. Bunun delili Hz. Aişe'den gelen şu haberdur: “Peygamber (s.a.v.), Kur'an'dan, Cibril'in kendisine öğrettiği birkaç ayetten başka tefsir etmemiştir.” Hz. Peygamber, görevi Kur'an'ı açıklamaktır. Zaten Araplar kendi dillerinde indiği için Kur'an'ı anlıyorlardı. Onların anladığı bu mana zahir mana idi. Anlamadıklarını da O'na soruyorlardı. Kur'an'ın zahir manası açıktır. Herkese mahsus dini hükümler, zahir manaya dayanır. Bunları Allah'ın Rasûlü izah etmiştir.²⁶⁵

Lokman suresi 20. ayette Allah'ın insanlara zahir ve batın nimetleri bolca ihsan ettiği bildirilmektedir. Verilen nimetler içerisinde Kur'an en büyük nimettir. Demek ki Kur'an'da insanlara zahir ve batın nimetler verilmiştir. Allah, insanları “Söz anlamıyorlar” diye yermektedir. Arapların anlamadıkları söz Kitab'ın zahiri anlamı değildir. Anlamadıkları iç manadır. Allah, insanları düşünmeye davet ederek kastedilen manayı anlamaya çağırıyor. Fakat iç manayı herkes anlayamaz. Ancak Allah'ın kavrama yeteneğini açtığı kimseler hariç.²⁶⁶

²⁶¹ Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi, s.319.

²⁶² İşârî Tefsir Okulu, s.278.

²⁶³ Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi, s.319.

²⁶⁴ Ateş, İşârî Tefsir Okulu, s.278.

²⁶⁵ İşârî Tefsir Okulu, s.32.

²⁶⁶ İşârî Tefsir Okulu, s.28.

Kur'an'ın zahiri Arapça mefhumudur. Batını da o lafızlar ve terkiplerin arkasında kastedilen manadır.

Ateş'e göre, iç manayı anlamak ruhani bir zevk ve olgunluk ister. Hz. Peygamber (s.a.v.), daima ruhâniyetle temas halinde idi.²⁶⁷ Şimdi O'nun bu durumunu anlatan bir misal verelim:

Ebu Hureyre, Hz. Peygamber'den şu hadisi rivayet eder: "Eğer siz benim bildiklerimi bilseydiniz, az güler, çok ağlardınız. Döşekte kararınız kalmaz, dağlara çıkardınız." Bu hadis, Hz. Peygamber'in beliğ bir hutbesinde söylenmiştir. O gün hutbenin yüksek ifadesinden dolayı herkes ağlamıştı. Adamın biri : "-Babam kimdir" demiş, Hz. Peygamber de "Falandır" cevabını vermişti.

Başka bir rivayette de Hz. Peygamber, o adama, babasının Zühre Oğullarından Huzafe İbn Kays olduğunu söylemişti.²⁶⁸

Bu hadisin yorumu sadedinde Serrac der ki: " Hz. Peygamberin işaret ettiği bu ilim, herkesin bilebileceği, halk arasında mütearif ilimlerden olsaydı "Benim bildiğimi bilseydiniz" dediği zaman işitenler: "Senin bildiğini biliyoruz" derlerdi. Onun risaletinin hakikatleri ve Allah'ın O'na verdiği özel ilim, dağlar üzerine konsaydı dağlar erirdi. O, ashabına kavrayabilecekleri kadar söyledi."²⁶⁹

Batinî manaya Hz. Peygamberin kendisi işaret buyurmuştur. Kut'ul-Kulub sahibi, Abdullah İbn Mes'ud'dan şu hadisi çıkarmıştır: "*Kur'an'ın bir zahiri, bir batını, bir haddi ve bir de matlaı vardır.*"²⁷⁰

" Kur'an, yedi harf üzerine indirildi. Ondaki her harfin bir zahiri, bir batını vardır. Ali İbn Talib'de zahir ve batının bilgisi mevcuttur."²⁷¹

Biz burada hadislerde geçen zahir, batın, hat ve matla' kelimelerinin ne olduğuna dair tartışmalara girmeyeceğiz. Müfessirimizin bu konudaki fikrini belirteceğiz: Müfessirimiz bu hadisleri şu şekilde yorumlamaktadır: "Bu hadisler, Kur'an'ın bir iç, bir de dış manası olduğunu göstermektedir." "Zahir ve batın hakkında en çok itibar gören, İbnu'n-Nakıb'in naklettiği sözdür: "Ayetin zahiri, zahir ilimlerine açılan manalardır. Batını da Allah'ın hakikat erbabına açtığı gizli manalardır."²⁷²

"Her harfin bir haddi vardır." sözüyle ilgili olarak Ateş: "Her harften Allah'ın dilediği mananın bir sınırı vardır" demektedir. "Her harfin bir matla'ı vardır" sözüyle ilgili olarak da

²⁶⁷ İşârî Tefsir Okulu, s.32.

²⁶⁸ Miras, Kamil, Tecridi Sarih Tercemesi, İstanbul, 1947, XI/114.

²⁶⁹ İşârî Tefsir Okulu, s.29.; krş. Serrac, Ebu Nasr et-Tûsî, el-Luma, Mısır, 1960, s.159.

²⁷⁰ Tecridi Sarih, I/150.

²⁷¹ el-İsfahânî, Ebu Nuaym, Hülyetü'l Evliya, Mısır, 1933, I/65.

²⁷² İşârî Tefsir Okulu, s.30-31. İbnu'n-Nakıb'ın sözü için bkz. el-İtkan, II/236; ez-Zerkani, Menahilü'l-İrfan, I/547-548.

şunu söylüyor: “Kapalı olan mana ve hükümlerden her birinin asıl kastedilen manaya vakıf olunabilecek bir ıttıla’ yeri vardır, anlamını taşır”²⁷³

Peygamberimiz (s.a.v.) Abdullah ibn Abbas için de: “Allah’ım onu dinde bilgili yap ve ona te’vili öğret” diye dua etmiştir. Başka bir rivayette “Allah’ım ona hikmeti ver” şeklinde dua ettiği söylenir. Eğer kitabın bütün esrarı herkese anlatılmış olsaydı, Peygamberimizin Abdullah için böyle dua etmesi boş olurdu.²⁷⁴

III. LEDÜNNÎ İLİM (ŞERİAT-HAKİKAT)

Batınî ilim olarak değerlendirilen “ledünnî ilim” ile ilgili olarak da müfessirimiz Yusuf Sûresi, 96. ayeti örnek vererek şunu söylüyor: “Yusuf’un ta Mısır’dan kokusunu alan Ya’kub Aleyhisselam, kendisini ayıplayanlara: “Allah’tan (bana verilen bir ilimle) ben, sizin bilmediklerinizi bilirim”²⁷⁵ demişti. Bu ayet ve özellikle Hıdır’ın, Hz. Musa (a.s)’ya verileden ayrı, gizli bir bilgiye sahip olduğunu gösteren Hıdır’la Musa kıssası, Allah’ın bazı kullarına lutfettiği manevi bir kavrayış ve ledünnî bir ilim olduğunu ispat eder.”²⁷⁶

Hz. Peygamber, geçmiş peygamberlerin ve Hıdır’ın sahip olmadığı ledünnî ilimlerden daha çok manevi bir ilme sahip olmuştur. Fakat sahip olunan bu bilgiyi açıklamak doğru değildir. Çünkü bu bilgiler herkese verilecek türden bilgiler değildir.²⁷⁷

Hz. Musa ve Hıdır (a.s)’ın kıssasının anlatıldığı Kehf Suresi 60-82. ayetler ve bu hikaye şeriat ilminden başka bir ledünnî ilmin olduğunu gösterir. Zahirde yanlış gibi görünen bir çok iş hakikat bilgisince doğru ve yerindedir.²⁷⁸

Allah, şeriat bilgisini, peygamberlikle görevlendirdiği kimselere verir. Hakikat bilgisini dilediği kuluna verir. Şeriat bilgisi, peygamberden sonra rivayet yoluyla veya okuyarak öğrenilir. Hakikat bilgisi öğrenme ile değil, keşif yoluyla ruha akar. Bu, Allah’ın kuluna hediyesidir. Şeriat bilgisi görünüşe, hakikat bilgisi her şeyin iç yüzüne göredir. Bundan dolayı şeriat bilgisince yanlış gibi görünen şeyler, hakikat bilgisince doğru ve yerindedir.²⁷⁹

²⁷³ İşârî Tefsir Okulu, s.31.

²⁷⁴ İşârî Tefsir Okulu, s.33.

²⁷⁵ 12. Yusuf/ 96.

²⁷⁶ İşârî Tefsir Okulu, s.28.

²⁷⁷ a.g.e, s.32.

²⁷⁸ Tefsir, V/338-339.

²⁷⁹ Tefsir, V/316.

IV. HİKMET

Hikmet: Ledünnî ilim, yakın ilmi, mûkaşafe ilmi esrar ilmi, gibi adlarla da anılır.²⁸⁰ H-k-m, kökünden bir işi sağlam yapmak, güzel yapmak, bozukluğa engel olmak, iyiliği, güzelliği ve düzeni getirmek anlamına gelir.²⁸¹

İslam alimleri hikmeti çeşitli biçimlerde tanımlamışlardır. Bu tanımlardan bir kaçışunlardır:

1) Hikmet, sözde ve işte isabettir. 2) Hikmet, ilim ve ameldir. 3) Hikmet, ilim ve fıkıhtır. 4) Hikmet, eşyanın manalarını bilmek ve anlamaktır. 5) Hikmet, eşyayı tam gerektiği yere koymak, her şeyi yerli yerinde yapmaktır. 6) Hikmet, peygamberlik bilgisidir. 7) Hikmet, Kur'an'ı bilmek ve anlamaktır. er-Razi'ye göre hikmet, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak demektir.

“Bütün bu tanımlardan ve hikmet hakkındaki hadislerin muhtevassından anlıyoruz ki hikmet, derin ve yararlı bilgidir.”²⁸² “Hikmet, nazari bilgileri öğrendikten sonra onların gereğine uygun hareket edip teori ile uygulamayı birleştirmek ve böylece üstün gayeye ulaşmaktır.” “Hikmet, Allah'ın kalbe ilham ettiği doğru bilgi şeklinde de tarif edilir.”²⁸³ Hikmet kelimesi, İslam alimlerince ve müfessirimiz tarafından değişik şekilde tanımlanmıştır. Fakat Ateş'in işari yorumlar açısından dikkate değer yorumunu biz onun “İslam Tasavvufu” adlı eserinden alacağız.

Bakara sûresi 269. ayette, “Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse ona çok hayır verilmiştir. Ancak öz akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar.” buyurulmaktadır. Nisa suresi 113. ayette de Peygamber'e kitabla birlikte hikmetin verildiği, ona bilmediği şeylerin öğretildiği bildirilmektedir. Son ayetten anlaşıldığı üzere hikmet, okuma, öğrenme olmadan Allah tarafından Peygamber'e öğretilen İlâhi Kitap ve O'nun içerdiği bilgidir.²⁸⁴ Bu bilgi dünyaya ve ahirete yararlı olan bilgidir.²⁸⁵ Ateş hikmetin değişik tanımlarının olması yanında Kur'an'daki anlamının bu olduğunu söylemektedir.²⁸⁶

Bütün peygamberler ilimlerini okumadan ve öğrenmeden aldıkları için sahip oldukları ilim hikmettir. Müfessirimiz velilerin de derece ve istidatlarına göre hikmetten payı olduğunu söylemektedir: “Velilerin de derece ve istidatlarına göre hikmetten payları vardır. İstidadı çok olana verilen hikmet de o oranda çoktur. Su vadilerin hacmine göre akar: “*Vadiler, kendi ölçüsünce (yağmur suyu ile) çağlayıp aktı*”²⁸⁷

²⁸⁰ Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Dergah yy., İstanbul, 1996, s.490.

²⁸¹ Tefsir, I/468.

²⁸² Tefsir, I/468.

²⁸³ Tefsir, VII/62-63.

²⁸⁴ *İslam Tasavvufu*, s.490.

²⁸⁵ Tefsir, I/468.

²⁸⁶ *İslam Tasavvufu*, s.490.

²⁸⁷ 13.Ra'd/ 17.

V. MAKAM VE HAL

Tasavvufta makam, ibadet, mücadele, riyazet ve Allah'a yönelmede kulun başkasından ilişkisini keserek Allah'ın huzurunda elde ettiği derecedir.²⁸⁸

Kulun, riyazet ve mücahede ile vardığı dereceye makam denir. Herkesin makamı, kendi oturacağı ve meşgul olacağı yerdir. Makam, kesb ile elde edilir ve devamlıdır. Kişinin bir makamda rusuh kazanması için o makamın gereklerini yerine getirmesi ve bu gerekleri yerine getirmeden başka bir makama atlamaması gerekir. Mesela tevekkülde yerleşmemiş birisinin teslime geçmesi doğru olmaz. Tevbesi olmayanın inabesi olmaz.²⁸⁹ Ateş bunu söylerken, makamdan makama atlamamanın görünür bir hareketle aşır birinden birine geçme anlamına gelmeyeceğini de ayrıca söylüyor.²⁹⁰

Hal, kalbe doğan şeylerdir. Muhabbet, yakınlık, reca, arzu, ünsiyet, gönül hoşluğu, müşahede gibi durumlardır. Haller vehbi, makamlar ise kesbidir.²⁹¹ Haller, Allah tarafından gelen bir mevhibedir. Makam ise kulun elde ettiği şeydir. Makam sahibi makamında yerleşmiştir. Hal sahibi ise halinde yerleşik değil, değişiktir.²⁹²

Burada akla bir soru geliyor: Acaba neyin makam neyin hal olduğunun ölçüsü nedir? Müfessirimiz, bunun ihtilaflı olduğunu, her süluk sahibinin kendi süluk halindeki dereceleri anlattığını söylemekle bu konuda bir ölçü olmadığını ifade etmiş oluyor.²⁹³

Makam ve hal ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra müfessirimizin, tefsirinde ve diğer eserlerinde bahsettiği tasavvufun başlıca kavramlarına geçebiliriz:

VI. BAZI TASAVVUFİ KAVRAMLAR

Müfessirimiz tefsirinde ve diğer eserlerinde çok sayıda tasavvufi kavramları ele almış ve bunları incelemiştir. Fakat biz bunların hepsini değil özellikle tefsirinde üzerinde durduğu kavramları ele alacağız. Bu kavramları açıklarken bazen de diğer eserlerine müracaat edeceğiz.

²⁸⁸ Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri, s.221.

²⁸⁹ İslam Tasavvufu, s.155.

²⁹⁰ İslam Tasavvufu, s.157.

²⁹¹ er-Risale, s.57.

²⁹² İslam Tasavvufu, s.155-156.

A. TEVBE

Tevbe, lügatte dönmek demektir. Şer'i istılahta kötü şeylerden iyi şeylere dönmektir. Tevbe, zayi edilen geçmiş vakitlere sürekli pişmanlık duymak, işlenen aykırı davranışları düzeltmektir.²⁹⁴

Günahla kirlenen ruh tevbe ile temizlenir. Günahta ısrar, kulun ruhunu iyice bozar. Kullar ne kadar günah işlemiş olurlarsa olsunlar, umutsuzluğa kapılmadan Allah'a yönelip tevbe ederlerse Allah onları affeder.²⁹⁵ Biz bunları ayetlerde açıkça görmekteyiz:

*"Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar"*²⁹⁶

*"Ancak tevbe eden ve salih amel işleyenler. İşte onlar cennete girerler ve hiç zulmedilmezler"*²⁹⁷

"Tevbe makamların başı, ortası ve sonudur. Salik ömrü boyunca tevbeden ayrılmaz. Daima tevbeye muhtaçtır. Yüce Allah: " Ey mü'minler, felaha ermeniz için hep beraber Allah'a tevbe edin"²⁹⁸ buyurmuş, felah bulmayı tevbeye bağlı kılmıştır. Kur'an'da tevbe etmemek zalimlik olarak nitelendirilmiştir. Zira tevbe etmemek, Rabbi'nin hukukunu, nefsin kusurunu bilmemekten ileri gelir. Bundan dolayı en büyük zalim (haksız), Rabbi'ne tevbe etmeyen kuldur"²⁹⁹

Kişi amelini beğenmemelidir. Kendisini kurtaracak olan ameli değil, Rabbi'nin lütfu ve keremidir. Devamlı hakka yönelmeli, kararında sabit kalmalı, eğer insanlık icabı bir hataya düşmüşse, umudu kesmemeli, yine tevbeye devam etmelidir.³⁰⁰

Tevbenin nasıl olması gerektiğini Tahrir Sûresi 8. ayet bizlere bildirmektedir: *"Ey inananlar, halisâne bir tevbe ile Allah'a tevbe edin, umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter"*³⁰¹

Ayette tevbe "nasûh" kelimesi ile niteleniyor. Nasûh: nush kökünden mübalağa (abartma) kipidir. Tevbe, çok öğüt verici olarak nitelendirilmiştir. Yani sahibine, günahı bırakmasını öğütleyen, onu gûnahtan kurtaran sadık bir tevbe ile tevbe ediniz, Allah'a dönünüz demektir.³⁰²

²⁹⁴ İslam Tasavvufu, s.158.

²⁹⁵ Tefsir, VIII/28-29.

²⁹⁶ 4.Nisa/ 48.

²⁹⁷ 19.Meryem/ 60.

²⁹⁸ İslam Tasavvufu, s.158.

²⁹⁹ Aynı yer

³⁰⁰ İslam Tasavvufu, s.159.

³⁰¹ 66.Tahrir/ 8.

Müfessirimiz "nasûh" kelimesine bağlı olarak "nasûh tevbe"nin üç manası olduğunu ifade ediyor. Nasûh: halislik, temizlik; bir sökûgü dikmek, yırtığı yamamak ve iyi niyetle başkasına öğüt vermektir.

İlk iki manaya göre nasûh tevbenin sıfatı olarak halis,ciddi,temiz bir tevbe veya insanın dinini, ahlakını düzeltecek etkin bir tevbe ile tevbe etmektir. Üçüncü manaya göre de nasûh, tevbe edenin sıfatı olup mecâzen tevbeye verilmiş olur. Yani öyle bir tevbe etmelidir ki, kişi o tevbe ile önce kendi nefesine öğüt vermiş olsun, onu düzeltsin, iyi hal ve davranışlarıyla da başkalarına örnek olup öğüt versin.³⁰³

"Bu da ancak insanın bütün pişmanlığı ile gûnahtan dönüp bütün hulûsiyle Allah'tan mağfîret dilemesi, bir daha gûnah işlememeğe kesin karar verip O'na itaate sarılmasıdır"³⁰⁴

Gazali "İhya"sında tevbe edenleri dört bölümde ele alıyor. Bunları özetleyerek aktarmak istiyoruz:

1. Birinci tabaka, tevbede istikamet üzere olandır. Bunlar gûnah işlemezler. Eğer geçmişte gûnah işlemişlerse hatalarını onarmağa çalışırlar. Bu tevbenin adı Nasûh tevbesidir. Bu tevbeye eren nefse de nefs-i mutmainne denir. Bu kişi Rabbi'nden razı olmuş bir şekilde O'na döner. Bu makamda duranlar da derece derecedir.

2. İkinci tabaka, bütün büyük gûnahları bırakıp istikamet ile esas ibadetleri yapmağa başlayanlardır. Fakat henüz gûnahtan da tam ilgiyi kesememişlerdir. Kasıtsız olarak bazı gûnahlar da işlerler. Fakat her gûnah işledikçe içlerinden pişman olur, üzüntü duyarlar. Bir daha işlememeğe azmederler. İşte bu durumda olan nefse "nefs-i levvame" denilir.

3. Üçüncü tabaka, bir süre istikamet üzere tevbesinde durup, sonra bazı gûnahlara duyduğu kuvvetli arzuya dayanamayarak giren, bununla beraber taatlere devam edenlerdir. Bu derecedeki insan, gûnaha gücü ve arzusu var iken gûnahı terk eder, ancak bir iki arzusunu. henüz yenememiştir. Allah'ın, bunlardan kendisini vazgeçirmesini diler. İşte bu nefse "nefs-i müsevvile" denir.

4. Dördüncü tabaka: bir süre istikamet üzere gidip sonra tekrar tevbeyi düşünmeden, yaptığına üzülmeyen gûnaha dönenlerdir. Böyleleri, gaflet içinde, arze ve isteklerinin peşinde giderler, gûnahta ısrar ederler. İşte böyle nefis, hayırdan kaçan, kötülüğü emreden nefistir.³⁰⁵

³⁰² Tefsir, IX/513.

³⁰³ Tefsir, IX/514.

³⁰⁴ Tefsir, IX/514.

³⁰⁵ Gazali, Ebu Hâmid Muhammed İbn Muhammed, İhyâ'u 'Ulûmid-din, 4/54-582'den özet

"Yoo,daima kendini kınayan nefse and içirim"³⁰⁶ Ayette kınayan nefsi ifade eden kavram "*en-Nefsul-Levvâme*"dir. Kelime, yaptığı hayır ve şer işlerden dolayı kendisini kınayan, yapamadıklarına üzülen nefistir³⁰⁷. Tasavvufta ayetlere bakılarak nefis için yedi mertebe sayılır.

Müfessirimiz, tasavvufta sayılan bu mertebelerin ve sıralamanın sağlam bir kanıtı dayanmadığını söyler. Nefis için söylenen levvame, emmare, mutmainne, mülheme, radiye, mardiyeye ve zekiyye gibi nitelermeleri nefsin birer sıfatı olarak görmektedir.³⁰⁸ Müfessirimize göre, nefsin bu dereceleri nefsin bulunduğu halleri gösterir.³⁰⁹

B. ZİKİR

Zikir: hatırlamak, şan, şeref, övmek, namaz kılmak, dua etmek ve Kur'an okumak anlamlarına gelir. Çoğulu zükür ve ezkardır. Allah'ı anmak en büyük ibadettir.³¹⁰ Bu hususta pek çok ayet ve hadis vardır. Zikri emreden ayetlerden birkaçı:

"Ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerine yatarken Allah'ı zikredin."³¹¹

"Allah'ı çok zikredin ki felaha eresiniz."³¹²

"Rabbi'ni çok zikret, halktan kesilerek O'na yönel."³¹³

Zikir hakkında daha birçok ayet bulunduğu gibi zikre teşvik eden pek çok hadis de vardır. Bunlardan iki tanesi:

"Kulum beni zikrettiği zaman beni nasıl anıyorsa ben öyleyim, onunla beraberim. Kulum beni kendi içinde zikrederse ben de onu kendi nefsimde zikrederim. Beni cemaat içerisinde zikrederse ben de onu daha hayırlı bir cemaat içerisinde zikrederim. Bana bir karış yaklaşırsa ben de ona bir kulaç yaklaşıyorum. O, bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim"³¹⁴

"Bir topluluk oturup Allah'ı zikrederse melekler onları kuşatır, rahmet onları kaplar, üzerlerine sekine (huzur, feyiz) iner ve Allah, onları yanındakilere anar."³¹⁵

Müfessirimize göre zikir üçe ayrılır:

1-Zikr-i celi veya zikr-i cehri: Allah'ın adını veya kelime-i tevhid vs. den birini dil ile zikretmek.

³⁰⁶ 75.Kıyamet/ 2.

³⁰⁷ Tefsir, X/170.

³⁰⁸ Tefsir, X/171.

³⁰⁹ İşâri Tefsir Okulu, s.281.

³¹⁰ Tefsir, I/258-259.

³¹¹ 4.Nisa/ 103.

³¹² 62.Cumu'a/ 10.

³¹³ 73.Müzemmil/ 8.

³¹⁴ Tefsir, I/259; krş. Müslim, es-Sahih, Zikir, 1, Daru'l-Hadis, Kahire, trs., VI/2061.

³¹⁵ Tefsir, I/259; krş. Müslim, Zikir: 11, IV/2074.

2-Zikr-i hafi veya zikr-i sırf: Nefesle yapılan zikirdir.

3-Zikr-i kalbî: Allah'ı kalben düşünmek suretiyle yapılan zikirdir.

Zikrin en üstünü, Allah'tan başka her şeyi unutarak sadece Allah'ı düşünmektir ki bunun için sürekli bir çaba ve temrin gerekir. İnsan nefsinin ıslah edip kemale ulaştıran, zikirdir. Çünkü insan Allah'ı hatırladıkça kötü düşünceler onun kalbinde yer bulamaz.³¹⁶ Peygamberimiz buyurmuşlardır ki: *"Şeytan, insan oğlunun kalbi üzerine ağzını burnunu koyar, insan Allah'ı zikredince şeytan geri çekilir, Allah'ı unuttunca şeytan onun kalbini yutar."*³¹⁷

Müfessirimiz zikrin ruha etkisini beden ve ruh ilişkisine benzeterek şu şekilde açıklıyor:

*"Rabbi'ni, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an, gafillerden olma."*³¹⁸ "Gafillerden olma" kalbî zikrin sürekli olmasını, hiçbir zaman Allah'ın unutulmamasını gerekli kılar. Ruh ile beden arasında harika bir ilişki vardır. Ruhun üzerinde meydana gelen her olayın tesiri bedene iner; bedende hasıl olan her olayın sonuçları da ruha çıkar. Baksana insan ekşi bir şey düşünse, dişleri kamaşır; kötü bir şey düşünse, kızsar, bedeni ısınır, kızarır. Bu, ruhtan bedene inen etkilerin sonucudur.

İnsan bir işi çok yaparsa ruhta o iş hakkında bir yetenek meydana gelir. Bu da bedenden ruha çıkan tesirlerin sonucudur. Bunu anladınsa deriz ki:

Kişinin huzur ile zikrederse bu dil zikri, hayale tesir eder. Bu hayale yapılan tesirden ruha nurlar doğar. Bu doğan ruhsal nurların tesirleri, dile, oradan da hayale yansır. Sonra da akla yansır. Bu nurlar, dil, akıl, hayal, ruh aynalarından yansımağa devam eder. Birinden diğerine yansıdıkça daha da güçlenir. Manevi mertebelerin nurları sonsuzca artar. Bu nurların artmasının nasıl sonu yoksa, bu kutsal makamlarda seyreden âriflerin seferinin sonu da yoktur. Bu, kıyası olmayan bir deniz, sonsuz bir amaçtır.³¹⁹

C. TEVEKKÜL

Tevekkül: Allah'a dayanmak, güvenmek, bir işin olmasını Allah'tan beklemek demektir. Ayet ve hadislerden çıkan anlama göre dinin emrettiği tevekkül, çalışmayı bırakmak değil, işin ve rızkın sebeplerine yapıştıktan sonra sonucu Allah'tan beklemektir. Tevekkül kalbe ait bir iştir. Sebeplere yapışmak ise bedensel bir iştir.³²⁰

³¹⁶ Tefsir, I/260.

³¹⁷ Tefsir, I/260.

³¹⁸ 7.A'râf/ 205.

³¹⁹ Tefsir, III/436-437.

³²⁰ Tefsir, II/130.

Tevekkülü emreden ayetler şunlardır: *"Mü'minler Allah'a dayansınlar"*³²¹

*"Hiç ölmeyen diriye tevekkül et"*³²²

*"Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona yeter"*³²³

Tevekkül işi bırakıp, çalışmayı bırakıp işin olmasını Allah'tan beklemek anlamına gelmez. Eğer böyle olsaydı Hz. Peygamber ve sahâbeleri İslam'ın yayılması için çalışmaz, o kadar uğraş vermezdi.

Tevekkül, Allah'ın beraberliğine ve yardımına dayanarak güç bulmaktır. Allah Kerimdir, deyip uyuşukluk yapmak İslam'ın hoş görmediği bir davranıştır.³²⁴

Müfessirimiz "İslam Tasavvufu" adlı eserinde tevekkülü üç dereceye ayırmıştır. Biz bunları özetleyerek aktaracağız:

"Tevekkülün dereceleri:

Kalp ve yakîn kuvveti ile (inanç ve bilgi gücü ile) tamam olan tevekkül üç dereceye ayrılır:

Birinci derece, kulun Allah'ın kefaletine ve yardımına güveni, vekile güveni gibidir

İkinci derecede, kul tevekkülünü unuttur. Kalbi tevekkülünü görmez. Yalnız tevekkül ettiğini görür, başka bir şeye iltifat etmez. Birinci derecedeki tevekkülde zorlama ve kesb vardır. Burada zorlama yoktur, kalp tevekkül ettiğini görmez.

Üçüncü derece, tevekkülün en yüksek derecesidir. Kulun, oturuşunda, kalkışında ölünün yıkayana teslim olması gibi Allah'a teslim olmasıdır. Bu makamda Allah'ın keremine ve inayetine, O'nun istemeden vereceğine tam güven hasıl olduğundan, bu makamdaki tevekkül, duayı bırakma sonucunu verir. Bu makam ile ikinci makam arasındaki fark şudur: İkincisi duayı bırakma sonucunu değil, Allah'tan başkasından istememeyi gerektirir. Oysa bu makam Allah'tan istememeyi gerektirir.

Tevekkülün en aşağı derecesinden, ortasından ve en yükseğinden sorulan Sehl: "Birincisi arzuları terktir; ikincisi ihtiyarı terktir" demiş. Üçüncüsü için de : "Ortasına varmayan onu bilemez" demiştir.³²⁵

³²¹ 3. Âli-İmran/ 160.

³²² 25.Furkan/ 58.

³²³ 65.Talak/3.

³²⁴ Tefsir, II/130.

³²⁵ İslam Tasavvufu, s.290.

D. SABIR

Ateş, *"Ey iman edenler, sabır ve namazla (Allah'tan) yardım isteyin, mahakkak ki Allah sabredenlerle beraberdir"*³²⁶ ayetinin tefsirinde sabır konusunu şöyle anlatmaktadır:

Sabır, zorluklara dayanmak, nefsi tutmak demektir. En makbulü de ilk sadme anındaki sabırdır. Müslim'in çıkardığı bir hadise göre nefse güç gelen, fakat sevabı çok olan sabır, musibet ateşinin hücum ettiği zamanda yapılan sabırdır. Ama musibetin ateşi soğuduktan, ilk ateşi geçtikten sonra herkes sabreder. Bundan dolayı her akıllı, üç gün sonra ahmağın yapacağı işi, ilk andan itibaren yapmalıdır.³²⁷

Elbette sabır, felaket karşısında insanın hiç etkilenmemesi, üzülmemesi anlamına gelmez. Etkilenmek, üzülmek, merhamet ve yufka yürekliliğin eseridir. Kötü olan üzülmek değil, insanı Allah'a isyana sevk eden aşırı sızlanma ve dövünmelerdir. Zira Hz. Peygamber de oğlu İbrahim'in vefatı üzerine ağlamış, kendisine: *"Sen bizi bundan men etmemiş miydin?"* diyenlere bunun bir acıma eseri olduğunu: *"Göz ağlar, gönül üzülür. Ama biz, Rabbimiz'in rızasına aykırı bir şey söyleyemeyiz. İbrahim, biz senin ayrılığından üzgünüz"* demiştir.³²⁸

Sehl İbn Abdillâh et-Tüsterî şöyle demiştir: " Sabır iki çeşittir: Biri günaha girmemeğe sabırdır ki bunu yapan mücahiddir. Biri de Allah'a ibadete sabırdır ki bunu yapan da âbiddir. Hem günah işlememeğe, hem de ibadete sabreden kimseye Allah, kazasına rıza yeteneği verir. Rızanın işareti, gelen kötülük ve iyiliklere karşı kalbin sükunu (dalgalanmaması)dır. Yunus ne güzel söylemiş: "Lûtfun da hoş, kahrın da" diye! Rüveym: "Sabır şikayeti bırakmaktır", Ebu Ali: "Sabır, Allah'ın takdirine itiraz etmemektir. Fakat şikayet etmeden başına gelen belayı söylemen, sabra aykırı değildir. Yüce Allah, "Ya Rabbi bu dert bana dokundu!" diyerek derdini söyleyen Eyyub'u: "Biz onu sabredici bulduk, ne güzel kuldu o!" diyerek övmüştür.³²⁹

E. VELAYET

Velayet, halkta Hakk ile tasarruftur. Veliler, Allah'ın sevip seçtiği kimselerdir. *"İyi bil ki Allah'ın velilerine korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir"*³³⁰ Bu ayette Allah'ın velilerinin nitelikleri özetlenmiştir. Onlar inanan ve korunmakta olan insanlardır.

³²⁶ 2.Bakara/ 153.

³²⁷ Tefsir, I/264.

³²⁸ Tefsir, I/263; krş. Buhari, Cenaiz:43, II/84.

³²⁹ Tefsir, I/264.

³³⁰ 10.Yûnus/ 62.

İşte Allah'ın, Elçisine inanan ve O'nun buyrukları dışına çıkmaktan korunanlar korku ve üzüntü çekmeyeceklerdir.³³¹

"İştikak ilminde vâv, lâm ve yâ'nın bir araya gelmesi, yakınlık ifade eder. Her şeyin velisi ona yakın olandır. Mekan ve yön bakımından Allah'a yakın olmak mümkün değildir. O'na yakınlık, manevi bir haldir. Kalp Allah'ın nuruna dalınca Allah'a yakınlık olur. O zaman görünce Allah'ın kudretini görür. İşitince Allah'ın ayetlerini işitir. Konuşunca Allah'ı över. Yürüyünce Allah'a hizmet için yürür. Çalışınca Allah'a kulluğa çalışır. İşte o insan Allah'a çok yakın olur. O kimse Allah'ın velisi olduğu gibi Allah da onun velisi olur. Nitekim "*Allah, inananların velisidir*"³³² buyurmuştur.³³³

"Mutasavvıflara göre velinin özel bir anlamı vardır. Veli, Allah sevgisiyle olgunlaşmış, bencillik duygularını kırmış, tam Peygamber ahlakına ermiş kimsedir. Evliya İslam ümmeti içinde yüksek manevi vasıflar kazanmış olan özel bir tabakadır. Velileri görmek, insana ahireti hatırlatır. Onların huzur, hudu ve huşuu, insana ahiret sevgisi verir.³³⁴

Müfessirimize göre velilerin kerameti haktır. Âli-İmran sûresi 37. ayet bunun delilidir: "Hz. Meryem mihrabda ibadet ile meşgul iken kendisine mânâ'dan rızıklar gelmiştir. Hz. Zekeriyya, onun odasına girdiğinde yanında rızıklar görmüş, bunun nereden geldiğini sormuş, o da bunun Allah tarafından geldiğini söylemiştir. Bu ayeti kerime, evliyanın kerametinin hak olduğunu gösterir. Zira bir peygamber olmayan Hz. Meryem'e Allah tarafından rızıkların gelmesi sâlih kişilerin böyle ilahi lütuflara nail olacaklarına delildir. Peygamber olmayan iyi kişilerin nail oldukları bu olağan üstü hâdiselere *keramet* denir. Peygamberden zuhur eden olağanüstü olaylar da mûcizedir"³³⁵

Ateş, dünya gözü ile Allah'ın görülmesi meselesini ele alıyor ve Allah'ın görülebileceğini, ancak, bunun basiret ile olabileceğini söylüyor.

"Baş gözü ile Allah'ı görmek mümkün değildir. Çünkü Allah lâtifdir. Kesif olan, Allah'ı göremez. Ancak insanda bir ruh gözü vardır ki ona basiret denir. İşte basiret gözüyle Allah'ı görmek mümkündür. Kişi kesafetinin etkisinden kurtulduğu zaman letafet kazanır, basireti açılır. Letâfet ile latifi görebilir. Bu ancak bu dünyada, peygamberlere ve çok ileri gitmiş büyük velilere nasip olabilir. Ahirette bütün mü'minler, dolunay gibi

³³¹ Tefsir, IV/238.

³³² 2.Bakara/ 257.

³³³ Tefsir, IV/239.

³³⁴ Tefsir, IV/239.

³³⁵ Tefsir, II/41.

açık olarak Allah' göreceklendir."³³⁶ Kuşeyrî, er-Risale'sinde dünya gözü ile Allah'ın görülemeyeceği noktasında icmâ olduğunu belirtiyor.³³⁷

Allah, peygamberleri ile birlikte velilerine de ğaybe ait bilgi hazinesinden bir şeyleri açıp gösterebilir. Bu ilham ile olur. Bu, kulların çalışarak elde ettikleri bir bilgi değil, Allah'ın lutfuyla erdikleri bilgidir. Allah'ın lütuf ve kereminin eseridir.³³⁸

F. TAKVA

Takvanın kelime anlamı, herhangi bir tehlikeden korunmak demektir. Dindeki anlamı, günahlardan sakınarak âhîret azabından korunmaktır.³³⁹ Kelimenin Arap dilindeki anlamı maddi bir tehlikeden korunmayı ifade ederken, Kur'an terminolojisinde, manevi azaptan ve insanı bu azaba sürükleyecek kötü işlerden korunma anlamını kazanmıştır. Kelime, zamanla daha manevi bir anlam kazanarak temiz dindarlık mânâsını almıştır.³⁴⁰

Kur'an'da takva, çeşitli yerlerde birbirinden hafif farklı üç anlamda kullanılmıştır. Birincisi, şirkten korunmak demektir. Kelimenin Kur'an'da kullanıldığı ilk anlam budur. "(Allah) onları, takva kelimesine (şirkten kaçınmayı imanda sebata) bağladı..."³⁴¹ ayetindeki takva, şirkten korunma anlamına gelir. İkincisi, İslam'a girdikten sonra büyük ve küçük günahlardan sakınma anlamıdır. Kelime, İslam'ın başlangıcını takip eden zamanlarda bu anlamı almıştır. "(O) ülkelerin halkı inanıp (günahlardan) korunsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden bolluklar açardık..."³⁴² ayetindeki ittika' bu anlamdadır.³⁴³

Daha ileri merhalelerde kelimenin kazandığı mana, kalbi, meşgul edecek her şeyden temizleyip tam Allah'a yönelmek anlamında saf dindarlığı, tam huşuu ifade eder. "Ey inananlar, Allah'tan O'na yaraşır biçimde ittika edin"³⁴⁴ ayetinde ittika' saf dindarlık, tam huşû anlamında kullanılmıştır.

³³⁶ Tefsir, III/395.

³³⁷ er-Risale, s.360.

³³⁸ Tefsir, III/158.

³³⁹ İslam Tasavvufu, s.257.

³⁴⁰ Tefsir, I/99.

³⁴¹ 48.Fetih/ 26.

³⁴² 7.A'raf/ 96.

³⁴³ Tefsir, I/99.

³⁴⁴ 3.Âli-İmran/ 102.

Mü'min, önce şirkten korunur, sonra günahlardan sakınarak, yüksele yüksele kalbi meşgul edecek her şeyden uzaklaşıp gönlünü yalnız Allah'a tahsis eder, tam huzur ve güvene erer. İşte gerçek takva sahipleri bunlardır.³⁴⁵

Ateş, *"İşte böyle. Kim Allah'ın nişanlarına saygı gösterirse bu, kalplerin takvasındandır."*³⁴⁶ ayetinin tefsirinde şunları söylüyor: "Allah'ın buyruklarına saygı göstermek, şüphesiz Allah'a bağlılıktan ileri gelir. Gönlünde Allah korkusu ve sevgisi olmayan kişide takva da olmaz. Ayette Allah'ın emirlerine saygı göstermenin, kalplerin korunmasına vesile olduğu, ruhu temizlediği bildiriliyor. Burada kalpten maksat et parçası değil, bedeni yöneten bilinç merkezi ruhtur, ruhun en üstün gücüdür. İşte Allah'a saygı, ruhu bozulmaktan, huzursuzluktan, azaplardan korur.

Takva, Kur'an'da iki yüzden fazla ayette zikredilmiştir. Bu, takvaya ne kadar önem verildiğini gösterir. Ayetlere baktığımızda takvanın dinin özü olduğunu görüyoruz. Dini emirler takva için yapılır. İçteki imanın dıştaki delili takvadır. Müfessirimize göre, vereceğimiz şu ayetler, takvasız iman, insanın kurtuluşuna yetmeyeceğini gösterir:

*"Eğer onlar inanıp (Allah'ın azabından) korunmuş olsalardı, elbette Allah katından (verilecek) sevap, (kendileri için) daha hayırlı olurdu."*³⁴⁷

*"İnanıp iyi işler yapanlara bundan böyle (kötülüklerden) korunup inandıkları ve iyi işler yaptıkları, sonra (yasaklardan) korunup (onların yasaklığına) inandıkları ve yine korunup iyilik ettikleri takdirde yediklerinden ötürü bir günah yoktur. Allah, güzel davrananları sever."*³⁴⁸

Kur'an'ın ifadesine göre takva sahipleri Allah'ın dostlarıdır. Allah da takva sahiplerinin velisidir. Allah katında en üstün olan, en fazla takva sahibidir. İbadet ve duânın kabulü takvaya bağlıdır. Çünkü "Allah ancak müttekîlerden (takva sahiplerinden) kabul eder."³⁴⁹

Bütün bunlar, takvanın dinin özü olduğunu gösterir. Dinin emirlerini gönülden, istekle yapmak, takvanın tâ kendisidir. Yoksa sadece sağa sola dönmek, sadece şekil ve gösteriş önemli değildir. Önemli olan kişinin Allah'a, âhirete, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanması ve Allah rızası için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolculara,

³⁴⁵ Tefsir, I/99.

³⁴⁶ 22.Hac/ 32.

³⁴⁷ 2.Bakara/ 103.

³⁴⁸ 5.Mâide/ 93.

³⁴⁹ İlgili ayetler: 5.Mâide/27, 2.Bakara/ 197, 10.Yûnus/ 62-63, 45.Câsiye/ 19, 49.Hucurat/ 13.

kölelere yardım etmesi, namaz kılması, zekat vermesi, sözünde durması, güçlülere ve sıkıntılara sabretmesidir.³⁵⁰ İşte takva sahipleri onlardır.³⁵¹

G. HAŞYET-HAVF

Havf, gelecekte vuku bulacak kötü bir olaydan korkarak kalbin yanması, rahatsız olmasıdır. Vuku bulacak olay, sevilmeyen bir şey ise bunu beklemekten korku doğar. Bu bekleyişe *havf* denilir. Vuku bulacak olay, sevilen bir şey ise bunu beklemek de ruha lezzet verir. Bu bekleyişe de *reca* denilir.

Havf, korkulanın halini, kötü olayın nedenlerini bilmeyi gerektirir. Burada kastedilen korku, Allah'ın kendisinden uzak kalmaktan, onun gözünden düşürecek aykırı davranışlarda bulunmaktan korkmaktır. Bu da Allah'ı, O'nun sıfatlarını bilmeyi ve O'na karşı kusuru düşünmeyi gerektirir. Korkunun miktarı Allah'ı bilmekle orantılıdır. Allah'ı bilme ne kadar fazla olursa korku da o oranda artar.³⁵² Bunun için Peygamber (s.a.v.): *"Hikmetin başı Allah korkusudur."*³⁵³ buyurmuştur.

Haşyet, sevgi sonucu olarak saygı anlamında bir korkudur. Onun için haşyet: tâ'atte mutlak güzellik derecesine yaklaştıracak bir aşk heyecanı uyandıran güzel bir ruh haleti, derin bir saygı demektir.³⁵⁴

Müfessirimiz havf ve haşyetin farkını şu şekilde açıklıyor: "Haşyet, insanı korunmağa, temkinli davranmaya sevk eden bir gönül huzurudur. Bunu çekinme ile ifade edebiliriz. Bu, korku demek olan havf'dan farklıdır. Korku insanı tedirgin eden bir duygudur. Oysa haşyet tedirgin etmez, huzur ve itmi'nân verir"³⁵⁵.

*"...Onlardan da çekinmeyin, benden çekinin ve (o yana dönün ki) size olan nimetimi tamamlayayım, böylece doğru yolu bulmuş olasınız"*³⁵⁶ *"Kullarından, ancak alimler Allah'a derin saygı duyarlar"*³⁵⁷

"Haşyet, basit korkudan çok daha derin bir korkudur. Onun için melekler hakkında: *"Onlar, O'nun haşyetinden titrerler"*³⁵⁸ buyurulmuştur.³⁵⁹

Müfessirimiz, haşyet içinde olan ile basit korku içinde olan kişinin durumunu şu şekilde açıklıyor: "Haşyet eden, Allah'a yaklaşmak için elinden geleni yapar. Fakat basit

³⁵⁰ Tefsir, VII/538.

³⁵¹ 2.Bakara/ 177.

³⁵² İslam Tasavvufu, s.404.

³⁵³ İslam Tasavvufu, s.404

³⁵⁴ Tefsir, XI/42.

³⁵⁵ Tefsir, I/257.

³⁵⁶ 2.Bakara/ 150.

³⁵⁷ 35.Fâtır/ 28.

³⁵⁸ 21.Enbiyâ/ 28.

³⁵⁹ Tefsir, XI/42.

korkuda, korkulandan uzak durmağa çalışılır. Ateşten korkan ona yaklaşmaz. Ama Allah'tan hasyet eden, O'ndan uzak düşmeme çabası içinde olur. *"Kullarımdan, ancak alimler Allah'a derin saygı duyarlar"*³⁶⁰ ayetinde buyurulduğu üzere Allah'ı bilen kulları, O'na derin saygı gösterir ve O'ndan son derece korkarlar. Allah'ı en çok bilen melekler olduğundan, onların, Allah'tan son derece korktukları belirtilmiştir. İşte böylesine Allah'a saygı gösteren kullar, Allah'ın rızasına ve O'nun ikram ettiği, durulmağa değer cennetlere ererler ve orada sürekli kahrlar, oradan hiç çıkmazlar. Allah'ım, bizi de 'Adn cenetlerinde ebedi kalanlarla beraber eyle!"³⁶¹

H. DUA

Duâ, kulun bütün içtenliği ile Rabb'ine yönelmesidir. Bakara Sûresi 186.ayet insanlara umut aşılayarak kulların her zaman duâ ederek Allah'a sığınmalarını bizlere salık vermektedir. *"(Ey Muhammed), kullarım sana benden sorar(lar)sa (söyle): Ben (onlara) yakınım. Duâ eden kimse, bana duâ ettiği zaman onun duâsına karşılık veririm. O halde onlar da bana karşılık versin (benim çağırma uysun)ler, bana inansınlar ki doğru bulmuş olalar."* Duâ, ibadetin beynidir. Bunu ifade eden hadisler mevcuttur: *"Allah için duadan daha hayırlı bir şey yoktur."* *"Dua ibadetin özüdür."*³⁶²

Duânın kabul edilmesi için başta ihlas, sonra helal kazanmak ve helal yemek gerekir. Peygamber (s.a.v.): *"Adam (ibadet, hac için) uzun yol tepip saçları dağınık, toz toprak içinde gelir: 'Ya Rabbi ya Rabbi!' diyerek ellerini göğşe açar. Oysa yemesi haram giymesi haramdır, haram ile beslenmiştir. Nasıl duâsı kabul edilsin?"* buyurmuştur.³⁶³

Müfessirimiz, nasıl duâ edilmesi gerektiğine dair şu bilgileri aktarıyor:

"Allah, gaflet içinde bulunan bir gönülden duayı kabul etmez. Duâ eden içtenlikle duâ etmeli, duâsı hemen kabul edilmedi diye duâdan vazgeçmemeli, Allah'tan dileğini sürdürmelidir. Dilediği şeyler meşrû ve mübah olmalı, günaha, akraba ile ilişkiyi kesmeğe ilişkin şeyler olmamalıdır."³⁶⁴

Sehl İbn Abdillâh et-Tüsteri, duânın yedi şartı olduğunu söylüyor: "Tadarru' (niyaz), havf (korku), reca' (umut), müdavemet (süreklilik), huşu (saygı), umum (duanın genel olması) ve ekl-i helal (helal yemek)"³⁶⁵

³⁶⁰ 35.Fâtır/ 28.

³⁶¹ Tefsir, XI/42-43.

³⁶² Tefsir, I/308; krş. Tirmizî, Daavat, 1, V/420.

³⁶³ Tefsir, I/309; krş. Ahmed İbn Hanbel, 2/328, Çağrı yy., İstanbul, 1992

³⁶⁴ Tefsir, I/309.

³⁶⁵ Tefsir, I/310.

I. HUŞU'

Huşu': Saygı, yalnız Allah'ı düşünmek, Allah'tan başka bir şeyi düşünmemeğe çalışmaktır. Müfessirimize göre bu, gönül huşu'udur. Beden huşu'u da namazda sağa sola bakmadan, bir şey ile meşgul olmadan edeb ve huzur ile Allah'ın huzurunda durmaktır. Mü'min sûresinin hemen başında namazda huşu' anılmıştır. Bu, huşu'nun önemini ortaya koymaktadır. Çünkü huşu' olmadan namazın önemi olmaz.³⁶⁶

Müfessirimiz, ayetlere göre bedeninin de kendi içinde değişik çeşitlerde huşu' ettiğini ifade ediyor. Bunları sırası ile görelim:

Bedenlerin Huşu'u:

a. Yüzlerin Huşu'u:

Ğaşıyeh Sûresi, 2-3. ayetler: *"Yüzler var ki o gün öne düşüktür, çalışır, yorulur."*

"Bu ayetler, Kıyâmet gününde bazı yüzlerin zilletten öne eğileceği, ağır işler altında bitkin düşeceği belirtilmektedir."³⁶⁷

b. Gözlerin Huşu'u:

Kalem Sûresi, 43.ayet: *"Gözleri düşük olarak yüzlerini bir zillet kaplar. Onlar sağlam iken de secdeye dâvet edilirdi."* "Bu ayette, Kıyâmet gününde işler ciddileşip insanlar secdeye çağrıldıkları zaman secde edemeyecekleri, gözlerinin huşu' edeceği yani sadece önüne bakacağı, gözlerinin baygın insanın gözü gibi donuk bir hale geleceği, sadece sabit bir noktaya bakacağı, yüzlerini zillet bürüyeceği belirtilmektedir."³⁶⁸

c. Seslerin Huşu'u:

Tâhâ Sûresi, 108. ayet: *"O gün (mahşere) çağırana uyarlar; ondan hiç sapma imkanı yoktur. Rahmân(a saygı) için sesler kısılmıştır, fısıltıdan başka bir şey işitemezsin."*

d. Kalplerin Huşu'u:

*"İnananlar için hâlâ vakit gelmedi mi ki kaplari Allah'ın zikrine ve inen Hakka saygı duysun ve bundan önce kendilerine Kitab verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçmekle kalpleri katılaştı, çoğu da yoldan çıkmış kimseler gibi olmasınlar."*³⁶⁹

Mutasavvıflara göre "huşû", gönülden edeble Hakk'ın gözetimi altında durmaktır."

"Huşû, hakikat sultanının huzurunda kalbin eriyip sinmesidir."

"Huşû, Rabbi düşünürken kalbin ürpermesidir."

³⁶⁶ Tefsir, VI/82.

³⁶⁷ Tefsir, X/444.

³⁶⁸ Tefsir, X/17; Kur'an Ansiklopedisi, VIII/533.

"Huşû', heybet bastırısının öncüsüdür."

"Huşû', sürpriz bir hakikat keşfi karşısında ansızın kalbe gelen bir ürpertidir."

Huzeyfe: "Dininizde ilk kaybedeceğiniz şey huşû'dur.

Hasan-ı Basrî'ye göre: "Huşû', kalbin sürekli korku içinde olmasıdır."³⁷⁰

İ. İHSAN

İhsan: Güzellik, iyilik demektir. Güzel iş yapmak ihsan olduğu gibi başkasına iyilikte bulunmak da ihsandır. İbadette en yüksek mertebe olan ihsan: *"Allah'ı görür gibi kulluk etmektir."* Allah, ihsanı emretmiş ve onun karşısı olan *münker*'i yani çirkin şeyleri yasaklamıştır.³⁷¹

*"Allah adaleti, ihsanı, akrabaya vermeyi emreder; fuhuştan, münkerden ve bağy'dan meneder."*³⁷² Müfessirimiz ihsanı emreden bu ayetin kapsamına dair İbn Mes'ud'dan şu rivayeti naklediyor: *"Eğer bundan başka ayet olmasaydı, bu ayet Kur'an'ın açıklayıcı ve alemlere rahmet olması için yeterdi."*³⁷³

Kur'an'ı Kerim'de çok geçen ihsan tabiri, farz olan emirlerin de üstünde iyilik yapmak için elinden gelen çabayı sarfetmek anlamına gelir. İhsan, dinin özüdür. Ateş'e göre aşağıdaki ayetler bunu ortaya koyuyor³⁷⁴:

*"Hayır kim işini güzel yaparak özünü Allah'a teslim ederse, onun mükafatı, Rabbi'nin yanındadır. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir."*³⁷⁵

*"Doğrusu Allah, korunanlarla ve iyilik edenlerle beraberdir."*³⁷⁶

*"Mallarınızı Allah yolunda harcayın, kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın, iyilik edin. Doğrusu Allah, iyilik edenleri sever."*³⁷⁷

J. TEBETTÛL

Dinî terim olarak tebettûl, her şey ile ilgiyi kesip tamamen Allah'a yönelmektir. *"Rabb'inin adını an ve O'na tebettûl et."*³⁷⁸ ayeti her şey ile ilgiyi kesip Allah'a yönelmenin gerektiğini ortaya koyuyor.³⁷⁹

³⁶⁹ 57.Hadid/ 16.

³⁷⁰ Kur'an'ın Ansiklopedisi, s.533-534; kırs. er-Risaletü'l-Kuşeyriyye, s.144-145.

³⁷¹ Tefsir, V/135.

³⁷² 16.Nahl/ 9.

³⁷³ Tefsir, V/153.

³⁷⁴ Aynı yer

³⁷⁵ 2.Bakara/ 112.

³⁷⁶ 16.Nahl/ 128.

³⁷⁷ 2.Bakara/ 195.

³⁷⁸ 73.Müzzemmil/ 8.

Ateş'e göre tebettülün üç derecesi vardır:

"Birincisi: Allah'tan başkasından korkmadan, ummadan, O'nun rızasından başka bir şey düşünmeden Allah'a yönelmektir.

İkincisi: Nefsin arzulara kaçmasına, üns rahatlığına keşif yıldırımlarının çakmasını beklemesine fırsat vermeden, tam bir azim ve irade ile Allah'a yönelmektir.

Üçüncüsü: İstikameti düzelterek Hakka kavuşma ve Onunla birleşme umudu ile Hakk yolunda ilerlemektir."³⁸⁰

K. SEMÂ'

Dilde sema': İşitme duyusu olan kulak ile, gelen sesleri algılama olayıdır. Sûfiyyeye göre semâ', şiir ve ilâhileri dinlemekten oluşan vecd ile kendini sağa sola, öne arkaya doğru bir takım hareketler yapmak, kalkıp raksetmek veya na'ra atmak, acaib sesler çıkarmak gibi hallerdir.³⁸¹

Müfessirimiz, Gazali'den semâ' ile ilgili olarak genişçe bilgiler veriyor. Biz özetleyerek aktaracağız: " Bu işin başlangıcı olan semâ', kalbde vecd denilen bir hal doğurur. Vecd de elleri, ayakları harekete geçirir. Ya ölçsüz, karışık hareketler veya el çırpma, dans gibi ölçülü hareketler olur."³⁸²

"Ne Allah'ın Kitabında ne de Hz. Peygamber'in hadislerinde semâ'nın haram olduğunu gösteren bir şey yoktur, ama mübah olduğunu gösteren kanıtlar çoktur..."

"Yüce Allah: *"O, yaratmada dilediğini artırır."*³⁸³ buyurmuştur. Bazı müfessirler, bu artırılan şeyin "güzel yüz, güzel ses, güzel saç" olduğunu söylemişlerdir.³⁸⁴ Ayet, Allah'ın kullarına verdiği nimetleri beyan konusunda olduğuna göre bazı insanlara verdiği güzel ses de Allah'ın nimetlerindendir..."

" Peygamber (s.a.v.): *"Kur'an'ı seslerinizle güzelleştiriniz, çünkü güzel ses, Kur'an'ın güzelliğini artırır."*³⁸⁵ buyurmuştur..."

"Bu ayet ve hadis, güzel sesi övmektedir. İster hayvan hançeresinden, ister insan hançeresinden, isterse müzik aletleri gibi cemâdâtan çıksın ses haram değildir. Özellikle güzel ses, Allah'ın nimetlerindendir. Ses bakımından hançereden hançereye fark olmadığı gibi canlı ile cansızdan çıkması arasında da fark yoktur. İnsanın kendi isteğiyle boğazından yahut

³⁷⁹ Tefsir, X/126.

³⁸⁰ Büyük İslam İlmihali, s.534-535.

³⁸¹ Büyük İslam İlmihali, s.546.

³⁸² a.g.e., s.546-547; krş. İhyâ'u ulûmi'd-dîn, II/343-344.

³⁸³ 35/ Fâtır/ 1.

³⁸⁴ Büyük İslam İlmihali, s.548.

³⁸⁵ a.g.e., s.548; krş. ed-Dârimî, es-Sünen, Fedâihul-Kur'an: 34 Beyrut, trs., II/473.

herhangi bir aletten meselâ teften, neyden, davuldan vs.den çıkardığı sesler, bülbül sesine kıyas edilebilir (bülbül sesi nasıl sevilen bir ses ise, herhangi bir aletten çıkan güzel ses de böyledir)³⁸⁶

Ateş'e göre, sevinç ve şenlikli zamanlarda dinlenen şarkılar mübahtır.³⁸⁷ Şarkının hikmetlisi, rûhâniyyet tarafına cezb edeni vardır ki, bu güzeldir. Ama şehveti tahrik eden, insanı günah işlere kışkırtan şarkı ve türkû güzel değildir.³⁸⁸

Şarkı ve türkûnün, günahlara kışkırtmayan müziğin haram olduğuna dair bir delil olmadığı gibi bunun mübah olduğunu gösteren deliller çoktur. Çünkü Peygamber'in kendisi ve ailesi şarkı ve çalgı dinlemiştir.³⁸⁹ Müfessirimize göre şarkı ve türkûnün delilleri şunlardır:

Müslim'in rivayetinde Minâ günlerinde Hz. Âişe'nin çadırında, iki cariye'nin tef çalıp şarkı söyledikleri, Peygamber (s.a.v.)'nin, elbisesini üstüne örtmüş olarak onları dinlediği, o sırada içeri giren Ebûbekir cariyeleri azarlayınca Peygamber'in yüzünü açıp: *"Bırak, Ebûbekir, bu gün bayram günüdür"* dediği rivayet edilir. Hz. Âişe, bayram günü Peygamber'in arkasına durup kılıç kalkan oynayan zencileri seyrettiğini söylemiştir.³⁹⁰

IV. İMAN

İman, lügatte tasdik etmek, birinin söylediği sözü doğrulamak demektir. Söylenen sözün doğruluğunu dil ile itiraf etmek, dil ile tasdiktir. Müfessirimize göre, tasdik ikiye ayrılır. Birincisi, sözün doğruluğunu kalpten kabul etmektir ki, buna kalbi tasdik denir. İkincisi, söylenen sözün manasını fiilen uygulamaktır ki, buna da fiilî tasdik denir.

Şeriat dilinde iman: Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Allah'tan getirip haber verdiği şeylerin hepsinin doğru olduğunu kabul ve itiraf etmek demektir. İşte (bu) ayetteki³⁹¹ imanın manası budur. Bunların doğruluğunu kalben kabul eden mü'mindir. Ancak kendisine İslam muamelesi yapılması için ya inandığını diliyle de söylemesi veya bilfiil dinin emirlerini yapması gerekir. Demek ki dil ile ikrar, imanın esas unsuru değil, tali unsurudur. Müslüman muamelesi görmek için şarttır. Dili ile inkar ettiği halde gönlünden inanan kimse, yine Allah nezdinde mü'mindir. Fakat müslümanlar, onun inanıp inanmadığını bilemeyeceklerinden ona müslüman muamelesi yapmazlar, mesela müslüman kabristanına gömmezler.

³⁸⁶ Büyük İslam İlmihali, s.546-548; krş. İhyâ, II/347.

³⁸⁷ Büyük İslam İlmihali, 548.

³⁸⁸ Tefsir, VII/58.

³⁸⁹ Tefsir, VII/59.

³⁹⁰ Büyük İslam İlmihali, s.549; krş. Müslim, 'İdeyn: 4/17-19, II/607.

³⁹¹ 2.Bakara/ 3.

Buna karşılık gönlünden inanmadığı halde dili ile inandığını söyleyen, kendisini müslüman göstermek için İslam'ın emirlerini yapan kimse gerçek mü'min değil, münafık ve riyakardır.³⁹²

"Kim Allah'a inanırsa Allah onun kalbini doğru (düşünceye) iletir."³⁹³ ayetinin manası: "Allah'a inanmak kalbin doğrulmasına, düşüncelerin arınmasına, ruhun temizlenmesine sebep olmaktadır. Kalbin temizlenmesi, doğrulması için iman gerekir. Allah, inanan kimseye hidayet eder. İman kulun kendi isteğidir. İşte bundan dolayı kul, hareketlerinden sorumludur."³⁹⁴

A. ĞAYBA İMAN

Ğayb: Duyularla algılanmayan şeydir. Daha genel bir deyimle insanın gözlem ve deney sınırları dışında kalan şeye ğayb denir. Bir zaman bilinmeyen şey, sonra insanların icat ettikleri bilimsel ve teknik araçlarla biliniyorsa aslında o ğayb değildir, insanın bilgi alanı içindedir. Meselâ bir gün sonraki hava durumu meteorolojik âlet ve uydularla tespit ediliyorsa bu ğayb sayılmaz. Çünkü bu, insanın bilgi alanı içinde kalır.³⁹⁵

Asıl ğayb, yarın insanın başına ne geleceği, nerede öleceği, kıyametin ne zaman kopacağı gibi insan duyularının ve deney alanının dışında kalan olaylardır.³⁹⁶

"Onlar ğaybe inanırlar.." ayetindeki ğayble ilgili olarak müfessirimiz şunları söyler: "Gözden kaybolan şeye ğayb dendiği gibi duyularla idrak edilemeyen, insan bilgisi dışında kalan şeye de ğayb denir. Bir şey, yaratıklara nisbetle ğayb olur. Allah'a nisbetle ğayb yoktur. O'nun ilminden hiçbir şey kaybolmaz. Bu ayetle kastedilen ğayb, duyularla algılanamayan ğaybdır."³⁹⁷ Müfessirimiz bu ğaybe iman ne olduğunu da şu şekilde belirtiyor: "Yani mü'minler, görmedikleri halde Allah'a, O'nun meleklerine, Peygamberlere gelen kitapların Allah tarafından vahyedildiğine, âhirete, cennet ve ceheneme, Allah'ın huzuruna çıkacaklarına inanırlar."³⁹⁸

"Ğaybe iman, bazı insanlarda sezgi ve keşf ile, bazılarında da düşünce ve istidlal ile olur."³⁹⁹

³⁹² Tefsir, I/99-100.

³⁹³ 64. Teğâbün/ 11.

³⁹⁴ Tefsir, IX/473.

³⁹⁵ Tefsir, VI/381.

³⁹⁶ Tefsir, VI/382, III/158.

³⁹⁷ Tefsir, I/100.

³⁹⁸ Tefsir, I/100.

³⁹⁹ Tefsir, I/101.

B. KAZA VE KADERE İMAN

Kaza ve kadere iman konusu insanın Allah'la olan ilişkisinde son derece önemli bir konudur ve aynı zamanda tevekkülle alakalıdır. İnsanın elinden geleni yapması ve sonuçlarını Allah'a bırakması, başına geleceklere sabretmesi gibi hususlar zikredilen konuların içerisinde yer almaktadır. Kaza ve kadere iman konusu bir bakıma tevekkülle alakalı olmasına rağmen içeriğinden dolayı biz iman bölümünde ele alacağız.

İmanın esaslarından birisi de kaza ve kadere imandır. Kaza ve kader meselesi, çok güç bir meseledir. Bu mesele üzerinde çok münakaşalar olmuştur. Bu konuda başlıca üç görüş birbiriyle çarpışmıştır:

1. Ehl-i Sünnet'in görüşü: Ehl-i Sünnete göre bütün işlerin yaratıcısı Allah'tır. Allah ezelde ne meydana gelecekse hepsini bilmiş, dilemiş ve yaratmıştır. Allah, kul dünyaya geldiği zaman kendisine verilen irade ile hangi yöne gideceğini bilmiş ve o bilgiyle kulun işini takdir etmiştir. Bu takdir, kulun iradesine göre olduğundan kul sorumludur.

2. Mu'tezile'ye göre insan kendi işlerini yapmakta tamamen serbesttir. Allah, o işleri ezelde takdir etmemiştir. Allah'ın kötüyü yaratması caiz değildir. Kul, kendi işlerinin yaratıcısıdır, bundan dolayı sorumludur.

3. Cebriyye'ye göre kul, bütün işlerinde mecburdur. Yaptığı işlerde kulun hiçbir rolü yoktur. O, rüzgara kapılmış bir yaprak gibi Tanrı iradesinin estiği yöne savrulur.⁴⁰⁰

Kaza ve kader için değişik tanımlar yapılmıştır.

Vukua gelecek olayları Allah'ın Levh-i Mahfuzuna tesbit etmesine kader, zamanı gelince bu olayların meydana gelmesine de kaza denir.⁴⁰¹ Kaşani de buna yakın bir tanım yapmıştır.⁴⁰²

Müfessirimize göre kader, Allah'ın ezeli ilmidir. Allah için zaman söz konusu değildir. Bunda dolayı O'nun ilmini bizim ölçülerimizle değerlendirip hüküm vermek yanlış olur.⁴⁰³ Kader, Allah'ın ezeli bilgisi ve her şeyi bir hesaba, ölçüye göre yaratmış olması, olmuş ve olacak her şeyi bilmesi demektir. O'nun bilgisine sonradan bir şey eklenmez. O, olmuş ve olacak her şeyi şimdi bildiği gibi ezelde de bilir.⁴⁰⁴

Kaza ve kader Allah'ın programıdır. Bu, O'nun ilim, kudret ve irade sıfatlarıyla alakalıdır. Malumdur ki, irade, tekvîni irade ve teşri'i irade olmak üzere ikiye ayrılır: Tekvîni irade, Cenabı Hakkın külli iradesidir. O'nun emrinin taalluk ettiği her şey olur.

⁴⁰⁰ İşârî Tefsir Okulu, s.297.

⁴⁰¹ İşârî Tefsir Okulu, s.297.

⁴⁰² İşârî Tefsir Okulu, s.299.

⁴⁰³ Tefsir, IX/164.

⁴⁰⁴ Tefsir, IX/166.

Teşri'i irade, Allah'ın şeriate dair iradesidir. Bunun taalluk ettiği her şeyin olması gerekmez. Kulun ihtiyacına bırakılmıştır. Kul yapmak isterse Allah yaratır.⁴⁰⁵

Şimdi müfessirimizin konu ile ilgili ayetleri nasıl yorumladığına özetle bakalım:

1. *"Ne yerde, ne de kendi canlarınızda meydana gelen hiçbir musibet (afet, hastalık) yoktur ki biz onu yaratmadan önce bir kitapta (saptanmış) olmasın. Doğrusu bu, Allah'a kolaydır"*⁴⁰⁶ "Allah, kainatta ne olacaksa onların hepsini vukuundan önce bilir. Bildiği şeylerin zamanı gelince olmasına kader denir. Allah, kainatın olaylarını programlamış, bunların zamanlarını tespit etmiştir. Kişi her şeyin Allah'ın takdiri ile olduğunu bilmeli ve bunları Allah'ın kaza ve kaderine havale etmelidir.

Kişi, Allah'ın takdir ettiği şeyin olacağını, etmediğinin olmayacağını bilmeli ve olacakların da önlenemeyeceğini bilerek rıza göstermeli ve işleri düzeltmek için elinden gelen çabayı göstermelidir."⁴⁰⁷

2. *"Bir şeyi yaratmak istedi mi, ona sadece 'ol' der, o da hemen olur"*⁴⁰⁸ "Karar vermek, yapmak, yürütmek anlamlarına gelen *kadâ* fiili, *alâ* ile kullanılırsa işini bitirmek (öldürmek) anlamına gelir. Burada ise dilek anlamındadır.

Kazânın asıl anlamı yapmak, yerine getirmek, tamamlamaktır. İrade ve karar verme anlamı mecazidir. Bir şeyi tamamlamak demek olan *icâd*, önce onu istemekle olur. Bundan dolayı işi yapmak, tamamlamak anlamındaki kaza, mecazen, irade (istemek) anlamında kullanılmıştır"⁴⁰⁹

3. *"Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."*⁴¹⁰ "Allah, insana dileme, düşünme yeteneği vermiştir. O bu yeteneği vermeseydi, insanın düşünmesi, dilemesi mümkün değildi. İnsan, düşünüyor, diliyorsa onun bu düşünmesi ve dilemesi, Allah'ın böyle olmasını dilemesiyledir."⁴¹¹ Sonuçta insan iradesi ile düşünmektedir. Bu düşünme Allah'ın verdiği yetilerle olduğu için fiil Allah'a izafe edilmiştir.

4. *"Sana gelen her iyilik Allah'tandır, sana gelen her kötülük de kendi (işlediğin günah yüzü)ndendir. Seni insanlara elçi gönderdik. (Buna) tanık olarak Allah yeter."*⁴¹²

Müfessirimize göre 78. ve 79. ayetler⁴¹³ üzerinde bir hayli kelam tartışmaları yapılmıştır. Fakat Kur'an'ın amacı bu tartışmaların dışındadır. Ona göre ayetin burada

⁴⁰⁵ Sülemini ve Tasavvufi Tefsiri, s.156.

⁴⁰⁶ 57.Hadid/ 22.

⁴⁰⁷ Tefsir, IX/276.

⁴⁰⁸ 2.Bakara/ 117.

⁴⁰⁹ Tefsir, I/228.

⁴¹⁰ 76.İnsan/ 30, 81.Tekvir/ 29.

⁴¹¹ Tefsir, X/493.

⁴¹² 4.Nisâ/ 79.

⁴¹³ 4.Nisa/ 78: "Onlara bir iyilik erişirse: 'Bu Allah tarafından.' derler. Onlara bir kötülük erişirse 'Bu senin yüzündendir" derler. De ki: 'Hepsi Allah tarafından ..."

anlatmak istediği gayet açıktır. "Her şeyi yaratan Allah'tır. Fakat bir çok kötülük, insanın kendi günahı yüzünden meydana gelir. Bunlar, Allah'tan kula bir uyarıdır."⁴¹⁴

5. *"Sizi ve yaptıklarınızı yaratan Allah'tır."*⁴¹⁵

Bu ayet bir çok kelamî tartışmalara konu olmuştur. Bu ayete dayanarak bazıları Allah'ın insanları ve insanların yaptıkları eylemleri yarattığını, insanların işlerinin kendi eserleri olmadığını, zorunlu olduğunu söylemiştir. Bazıları da bunun tersini söylemiştir. Ateş'e göre ayetin amacı bu değildir. Ayetin kasdı, kendi elleriyle yaptıkları putlara tapan müşriklere Allah'ın kızgınlığını ifade etmektir. Müfessirimiz, burada insan iradesini şu şekilde açıklıyor:

"İnsan bir işi yapmak ister. İşi yapabilmesi için enerji lazımdır. Bu enerji, Allah'ın, insanın içinde yarattığı psişik ve fiziksel yasaların işlemesiyle oluşur. Öyle ise kulun yaptığı işin seçimi kulun düşüncesinden kaynaklanır. Kul düşünür, yapmak ister, işe yönelir, Allah'ın yaratmış olduğu yasalarla kendisinde işi yapma enerjisi hasıl olur ve kul o işi yapar. Demek ki kulun işi, hem kendi ameli, hem de Allah'ın yaratmasıdır."⁴¹⁶

6. *"Allah, her şeyin yaratıcısıdır."*⁴¹⁷ ayetin tefsirinde müfessirimiz: "Allah, insanın işlerini yaratır. Bu, işlerin önceden yaratıldığı anlamına gelmez. İşlerin önceliği ve sonralığı bize göredir. Allah için öncelik ve sonralık yoktur. Biz zamana bağlı olarak hareket ediyoruz. Zaman da Allah tarafından yaratıldığı için O zaman dışındadır. O, her şeyi bütün olarak bilir. Şimdiyi bilmesi ile bin yıl sonrayı bilmesi arasında fark yoktur. Zamanı yaratan Allah, tüm zamanlarda olacak olayları bilir. O'nun bilmesi bir şeyi şöyle veya böyle yapmak zorunda olduğumuzu gerektirmez. Çünkü O, bunları bizim, irademizle nasıl seçeceğimizi bilir. Biz seçimimizden ötürü sorumluyuz."⁴¹⁸ demektedir. İnsan iradesi ile ilgili görüşü de özet olarak şöyledir: "İşlerimizin seçimini biz yaparız, onları Allah yaratır. Zaten Allah'ın yaratma dairesi içinde bulunan insanın, işlerinin o daire dışına çıkması mümkün değildir.

Müfessirimiz, kaza ve kader ile ilgili tartışmalara pek sıcak bakmamaktadır. Onun anlayışına göre kaderle ilgili tartışmalarda zikredilen ayetler bu tartışmaların dışındadır. Kul, elinden geleni yapmalı ve sebeplere sarılmalıdır. Kul, ancak imkanları ölçüsünde bilgi sahibi olur. Bilgi imkanları sınırlı olduğu için başına gelen olaylar onun için hayırlı gözükmeyebilir.

"Kul, herşeyin Allah'ın takdiri ile olduğunu, O'nun takdir etmediği bir şeyin olamayacağını, O'nun takdir ettiğinin de önlenemeyeceğini düşünüp olanlara rıza

⁴¹⁴ Tefsir, II/326.

⁴¹⁵ 37. Sâffât/ 96.

⁴¹⁶ Tefsir, VII/417-418.

⁴¹⁷ 6. En'am/ 102.

⁴¹⁸ Tefsir, VIII/32-33'den özetlenerek alınmıştır.

göstermeli, tasalanmamalı, işlerin düzelmesi için elinden gelen çabayı harcayıp gerisini Allah'a havale etmelidir."⁴¹⁹

C. İMAN-İSLAM İLİŞKİSİ

İslam, kişinin özünü Allah'a teslim etmesi, yalnız O'na kulluk edip O'nun buyruklarına boyun eğmesi demektir.⁴²⁰ Kur'an'da İslam, kişinin kendisini Allah'a teslim etmesi ve O'na gönülden itâat etmesi anlamında kullanıldığı gibi gönülden değil, sadece itâat anlamında da kullanılmıştır. *"Rabbi ona İslam ol, dedi, âlemlerin Rabbi'ne İslam oldum"*⁴²¹ ayetinde İslam, birinci anlamdadır. *"Fakat biz İslam olduk deyin. Henüz kalplerinize iman girmedi"*⁴²² ayetinde ise ikinci anlamdadır.⁴²³ Bu ayette bedevi Arapların "İslam olduk" demeleri, onların ihlas ve imanlarına delil sayılmamıştır. Burada Arapların sadece sözle itaat ettikleri, gönülden itaat etmedikleri ortaya konuyor.⁴²⁴

Müfessirimize göre iman, gönül işidir. İslam ise imanın gönülden tasdik yanının uygulamasıdır. İslam, buyrukların uygulaması olduğu için görülür. İman, gönül işi olduğu için görülmez. İslam, imanın görüntüsüdür. Görünen amel, sağlam imana dayanmasa da, bu husus, kesin bilinmedikçe o ameli yapan kimseye "müslüman değil" denilemez.⁴²⁵ Müfessirimiz, başka bir yerde buna ek olarak İslam'ın sadece dil ile olabileceği gibi kalp ile de olabileceğini ifade ediyor.⁴²⁶

*" Kim İslam'dan başka bir din ararsa (bilsin ki) ondan kabul edilmeyecek ve o, ahirette kaybedenlerden olacaktır"*⁴²⁷ ayetinde İslam, temiz iman ile Allah'a bağlanmak ve yalnız O'na kulluk etmek anlamındadır.⁴²⁸

⁴¹⁹ Tefsir, IX/276.

⁴²⁰ Tefsir, II/74.

⁴²¹ 2.Bakara/ 131.

⁴²² 49.Hucurât/ 14.

⁴²³ Tefsir, VIII/536.

⁴²⁴ Tefsir, VIII/536.

⁴²⁵ Tefsir, II/75.

⁴²⁶ Tefsir, VIII/536.

⁴²⁷ 3.Âli-İmran/ 85.

⁴²⁸ Tefsir, II/75.

V. İNSAN VE RUH

Müfessirimiz, konuyu tefsirinde genişçe işlemiştir. Ruh, melek, cin ve insan konularını işlediği "İnsan ve İnsanüstü" adlı bir eser yazmıştır. Biz insan ve ruh konusunu zaman zaman tefsirden, zaman zaman da anılan kitaptan ele alacağız.

İnsan, yaratıkların en şerefli, en mükemmelidir. Yüce Allah: *"Andolsun ki biz insanı en güzel biçimde yarattık"*⁴²⁹ buyurmuştur ve insanın hakikati, görünen maddi şekil değil, o şeklin özü olan ruhtur. Hicr Sûresinin 29. ve Enbiyâ Sûresinin 91. ayetlerinden anlaşıldığına göre "hayat soluğu olan" ruh, anne rahminde bedene üflenir ve o hakikat, bedenle birlikte Allah'ın dilediği şekli alır. Rabb'den gelen bu ruh tekrar Rabbi'ne döner. *"Başlangıç O'ndandır, dönüş de O'nadır."*⁴³⁰

A. RUH

"Yüce Allah, ruhun kendisinin "emir alemi"nden olduğunu ve insanlara bu konuda çok az bilgi verildiğini bildirdiğine göre"⁴³¹ ruhun mahiyetini bilemeyiz. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki ruh, canlılara hayat veren özdür, varlıkların temelidir. Allah'a en yakın yaratıktır. İlk yaratılan varlık, ruhtur. Yaratılmış olduğu için başlangıcı vardır, fakat sonu yoktur, yani ölümsüzdür. Ebedi kalmak için yaratılmıştır. Çeşitli varlıklarda şekle girip görünür, belli bir süre maddi varlıklarda kalır, fakat onlardan ayrıldıktan sonra onlar gibi yok olmaz, varlığını sürdürür."⁴³²

"Ruh, basit, soyut bir cevherdir. "Ol" emriyle yaratılmıştır. Bedene hayat verir. Suyun, ağacın zerrelere geçtiği gibi bedene geçer, hava gibi lâtif bir varlıktır."⁴³³ Kainatın özü olan ruh, şekilleri cisimleri vücuda getirir. Esasında kendisi, yani soyut ruh olarak şekilsizdir, fakat sonlu varlıklarda görünerek şekle girer. Tüm canlılarda görünen, maddelere canlılık veren, bitkileri yeşerten, canlıları üreten ruhtur. Kendisi görünmez eseri görünür. Ruhu inkâr etmek mümkün değildir. Ruha inanmayanlar bile "ruhsuz, taş gibi" sözünü kullanırlar. Bu sözleriyle ruhun varlığını kabul etmiş olurlar."⁴³⁴

"Her ışıklı zerrecikte yer alan ruh özü, aynı zamanda şuur kaynağıdır. Yani kâinattaki her nesnede cüz'î nisbette şuur vardır. Dolayısıyla kâinattaki her zerrenin

⁴²⁹ 95. Tîn/ 4.

⁴³⁰ Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsan Üstü*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995, s.47.

⁴³¹ 17. İsrâ/ 85.

⁴³² *İnsan ve İnsan Üstü*, s.11.

⁴³³ Tefsir, V/246.

⁴³⁴ *İnsan ve İnsan Üstü*, 11.

hareketi, tesadüfî değil, kendi içindeki şuurun eseridir. Zerre zerre şuurlar da bütün kainatı yaratan küllî şuur sahibi Allah'tan gelir."⁴³⁵

Müfessirimiz ruhun görülmesi ile ilgili de şunları söylüyor: "Maddî gözle görülmeyen ruh, mana ile görünür. Soyut ruh, maddî gözle görülmez. Ruhaniyyetin galip olduğu varlıklar da maddî gözle görülmezler. Gözle görülmediklerinden dolayı rûhani varlıklara, "gözden saklı", "gizli" anlamına cinn denmiştir."⁴³⁶

Müfessirimiz, ruhun bilinip bilinemeyeceğine dair görüşünü "*Sana ruhtan soruyorlar. De ki: 'Ruh, Rabbin emrindendir. Size ilimden pek az bir şey verilmiştir.'*" ayetinin tefsirinde şu izahlara yer verir:

"Ruhun, Rabbin emrinden olması iki anlama gelebilir: Allah'ın buyruğuyla hareket eder, O'nun emriyle vahiy getirir. Yahut emir, iş, fiil anlamında kabul edildiği takdirde Allah'ın işindendir. Onu Allah yaratmıştır, mahiyetini Allah bilir. İnsanların bilgisi azdır. İnsanlar, Allah'ın işlerinden olan ruhun mahiyetini anlayacak kadar bilgi sahibi değillerdir.

Ayette insanların, ruhu hiç bilemeyecekleri söylenmiyor. Ancak insanlara az bilgi verildiği, yani insanların ruhun mahiyetini bilme sınırına varmadıkları belirtiliyor."⁴³⁷

1. Ruhların Dereceleri:

Müfessirimize göre ruhların dereceleri vardır. Bunu "İnsan ve İnsan Üstü" adlı eserinde şöyle ifade etmektedir: "Öyle yüce ruhlar vardır ki ta arş-ı a'lâ'ya Allah'ın huzuruna kadar çıkmıştır. Öylesi vardır ki cennettedir. Öylesi vardır ki cennetin kapısındadır, henüz içeri girememiştir. Öylesi de vardır ki kabrinin çevresindedir. Makamları, dereceleri başka başkadır ve her birinin belli bir makamı vardır. Fakat serbest ruhlar, safiyet derecelerine göre asıl makamlarından başka yerlere gidebilirler. Bütün ruhların dolaşma, görme, buluşma alanı ve kapasitesi aynı değildir. Ruhların aralarında derece farkı vardır. Hem bu derece farkı dünyadakilerle ölçülemeyecek kadar çoktur. Buna rağmen aralarında sevgi bağı olan ruhlar, makamları ne kadar farklı da olsa birbirleriyle görüşebilirler. Nitekim dünyadan göçtükten sonra Resûl-ü Ekrem'in, kendilerinden çok yükseklerde bulunacağını, dolayısıyla O'nunla görüşemeyeceklerini düşünüp üzülen bazı sahabilerini, "Kişinin, sevdiği ile beraber olacaktır" sözü ile teselli etmiştir.

⁴³⁵ İnsan ve İnsan Üstü, s.12.

⁴³⁶ a.g.e., s.14.

⁴³⁷ Tefsir, V/246.

Yüce topluluk arasına çıkamayıp yerde tutuklu bulunan ruhlar da vardır ki bunlara süflî, arzî ruhlar denir. Bunlar nasıl dünyada yüksek ruhlarla birleşemezlerse, ahirette de birleşemezler. Dünyada irfan, Allah sevgisi kazanmayan, Allah'ı anmakla temizlenmeyen ruh, arzîdir, süflîdir. Yücelere çıkamaz, yerde kalır."⁴³⁸

2. Ruh ve Nefis İlişkisi:

Kur'an'ı Kerimde ruh birkaç anlamda kullanılmıştır. Meseleye girmeden önce bunları vermek istiyoruz:

a-Ruh, kalplere hayat veren vahy, Allah'ın öğrettiği hikmettir.⁴³⁹

b-Kuvvet, sebat ve hikmet.⁴⁴⁰

c-Meryem'e çocuk üflemek üzere gönderilen melek (Cebrail)dir.⁴⁴¹

d-Hz. Peygamber'e vahiy getiren melek Cebrail'dir.⁴⁴²

e-Yahûdilerin Hz. Peygamber'e sordukları, Allah'ın emir aleminden olduğu bildirilen ruhtur. Bunun mahiyeti bilinemez.⁴⁴³

f-Allah'ın melek aracılığı ile üflediği hayat soluğu.⁴⁴⁴

Ruh, basit, soyut bir cevherdir. "Ol" emriyle yaratılmıştır. Bedene hayat verir. Suyun, ağacın zerrelere geçtiği gibi bedene geçer, hava gibi lâtif bir varlıktır.

Ruh, nefsin ana unsurudur. Ruhun bedenle birleşip *medh* veya *zemm* ile vasıflanması haline "nefs" denir.⁴⁴⁵ Kur'an'ı Kerimde nefis kelimesi ruh ve bedenden oluşan canlı, ruh, bir varlığın kendisi, zâtı anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁴⁶

"O zalimler, ölüm dalgaları içinde, melekler de ellerini uzatmış: Haydi nefislerinizi çıkarın! Allah'a gerçek olmayanı söylemenizden ve O'nun ayetlerine karşı büyüklük taslamanızdan ötürü, bugün alçaklık azabıyla cezalandırılacaksınız!" (derken) onların halini bir görsen."⁴⁴⁷, "Nefs, muhakkak kötülük emredicidir."⁴⁴⁸, "Kim, nefsi kötü heveslerden

⁴³⁸ İnsan ve İnsan Üstü, s.129-130.

⁴³⁹ İlgili ayetler: 40.Mü'min/ 15,42.Şura/ 52.

⁴⁴⁰ 58.Mücadele/ 22.

⁴⁴¹ 19.Meryem/ 17.

⁴⁴² 26.Şuarâ/ 193.

⁴⁴³ 70.Meâric/ 4 ; 78.Nebe'/ 38.

⁴⁴⁴ 15.Hicr/ 29.

⁴⁴⁵ Tefsir, V/246.

⁴⁴⁶ İlgili ayetler için bkz. 4.Nisa/ 29, 24.Nur/ 61, 74.Müddessir/ 38.

⁴⁴⁷ 6.En'âm/ 93.

⁴⁴⁸ 12.Yusuf/ 53.

*menederse*⁴⁴⁹, *"Ey mutmain olan nefis"*⁴⁵⁰, ayetlerinde nefis, ruh anlamındadır. Demek ki ruh ve beden toplamına nefis dendiği gibi yalnız ruha da nefis denir.⁴⁵¹

Müfessirimiz, cumhurun nezdinde nefis ve ruhun aynı şeyler olduğunu söylüyor. Ona göre ruh, umumi olarak organizmaya girmemiş mücerred ruhun adıdır. Soyut ruh, organizmaya girince onu solunumla yaşatır. İşte organizma ile birleşen ruha nefes alan canlı anlamında nefis denir.

Ruh, cisimdir. Müfessirimizin cisim sözüyle kastettiği şekildir. Yani ruh; şekli, boyutları olan bir varlıktır. Ona göre burada cisim maddî anlamda bir cisim değildir. Cisimden kastettiği, felsefi anlamdaki cisimdir. Filozoflara göre ağırlığı olsun olmasın, yer tutan, gözle görülsün görülmesin, üç boyutlu olan her şey cisimdir. Ruh da şekli, hareketi, çıkışı, inişi, nimet ve azab görüşü, lezzet ve acı duyusu, tutuklanması, serbest bırakılması gibi özelliklerinden dolayı lâtif cisimdir, bağımsız bir varlığa sahiptir. Öyle olmasa, bu özelliklere sahip olması mümkün değildir.⁴⁵²

3. Ruh- Nefs-Beden İlişkisi:

Beden, ruhun kalıbıdır. Beden, insanın asıl benliği değil, onun içinde gizli olan, ona hareket ve canlılık veren ruhtur. Ruh bedenın hakikati, insanın gerçeğidir.

Bedenin aslı topraktır. Topraktan süzüle süzüle gıdalarla insana geçmiş, insan vücudunda bir takım ameliyelerden geçip insan tohumu haline gelmiş, tohum haline gelirken de tıpkı sütün içine yağın karışması, susam zerrelere yağın nüfuzu gibi insan tohumunun içine de ruh cevheri, canlılık giydirilmiştir. Ana karnında cenin haline gelen insandaki ruh da gelişmeğe başlamıştır. Cenini insan şekline sokup şu dünyaya getiren, Allah'ın izni ve iradesiyle onun içine üflenen ruhtur.⁴⁵³

Müfessirimiz, *"Allah, ölmekte olan canları alır, ölmeyenleri de uykularında (ahr). Sonra ölümüne hükmettiğini yanında tutar, öncekilerini de belli bir süreye kadar salıverir. Kuşkusuz bunda düşünen bir tophum için ibretler vardır."*⁴⁵⁴ ayetinde nefis beden ilişkisini Râzi'den alıntı yaparak şöyle açıklıyor: "Bu ayetin tefsirinde Râzi şöyle diyor: "İnsan nefsi, ruhani, parlak bir cevherdir. Bedenle birleşince ışığı bütün bedene yayılır. İşte bu durum, hayattır. Ölüm ise ruhun bedenle dış ve iç ilişkilerini kesip bedenden çekilmesidir. Bazı bakımlardan bedenın dışıyla ilişkisini kesip içiyle kısmen ilişkisini sürdürmesi durumu da uykudur. Görülüyor ki ölüm ve uyku aynı türdendir. Şu var ki ölüm ruhun bedenle ilişkisinin

⁴⁴⁹ 79.Nâziât/ 40.

⁴⁵⁰ 89.Fecr/ 27.

⁴⁵¹ İnsan ve İnsan Üstü, s.159.

⁴⁵² İnsan ve İnsan Üstü, s.163.

⁴⁵³ Tefsir, I/ 264-265.

⁴⁵⁴ 39.Zümet/ 42.

tam kesilmesi, uyku ise kısmen kesilmesidir. Demek ki hikmet sahibi Yüce Allah, nefis cevherinin bedenle ilişkisini üç şekilde düzenlemiştir.:

1-Nefsin ışığının bedenın bütün parçalarına; dışına, içine düşmesi ki bu, uyanıklıktır.

2-Nefsin ışığının bazı bakımlardan bedenın dışından çekilmekle beraber bedenın içiyle kısmen ilişkisini sürdürmesidir ki bu da uykudur.

3-Nefsin ışığının bedenden tamamen çekilmesi ki bu da ölümdür.

Ayete göre Allah, gerek ölüm, gerek uyku halinde canları bedenlerden alır. Ölenin canını bırakmaz, yanında tutar. Uyuyanın canını bedenine döndürür. Ruh gelince beden uyanır.⁴⁵⁵

4. Nefslerin özellikleri:

"Ayete ve hadislerin beyanına göre nefisler ve ruhlar, alınan, tutulan, bırakılan varlıklardır. Melekler tarafından yükseğe götürülüp azap ve nimet görürler.

Ruhlar uykuda birbirleriyle buluşur, birbirlerinin halini sorarlar. Allah, bazı ruhları tutar, bazılarını bırakır. Ruhlar, ayrı ayrı varlıklar olan topluluklardır. Araz degillerdir. Birbirlerini tanırlar, tanımazlar, birbirlerinden hoşlanan ve hoşlanmayanları vardır.

İnsan bedenindeki güçlere de ruh denir. Görücü ruh, iştirici ruh, koklayıcı ruh gibi. Bunlar beynin bazı merkezleridir, ruhun beyni çalıştırmasından ibarettir.

Ruh kelimesi, bunlardan daha özel manada da kullanılmıştır ki o da Allah'ı bilmek, O'na yönelmek, O'nu sevmektir.⁴⁵⁶

5. Ruhun-Nefsin Dereceleri:

Ruhun madde ile birleşmesi sonunda meydana gelen derecelenmenin ilk kademesine nefis adı verilir.⁴⁵⁷ Nefs, aslında ruhun en alt tabakasıdır. Üste doğru yani ruhun üst tabakası olan ve ruh ismiyle anılan varlığa doğru çıkıldıkça, safiyet kazanır. Bunun için sûfiler nefsi (ruhu) derecelere ayırmış ve her birini sülûkte bir makam addetmişlerdir.⁴⁵⁸ Her ne kadar bu şekilde bir ayırım olsa da müfessirimize göre nefis birdir. Bu derecelendirme, itibari olarak yapılmıştır.⁴⁵⁹ Sayılan bu nefisler ayrı ayrı nefisler değil, nefsin ahlaki sıfatlarıdır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Tefsir, VIII/18.

⁴⁵⁶ İnsan ve İnsan Üstü, s.164-165.

⁴⁵⁷ İşâri Tefsir Okulu, s.280.

⁴⁵⁸ Sülemini ve Tasavvufi Tefsiri, s.147.

⁴⁵⁹ Bkz. İşâri Tefsir Okulu, s.281.

⁴⁶⁰ İnsan ve İnsan Üstü, s.166.

Tasavvufta nefis için yedi mertebe sayılır. Bu mertebeler itibarıdır. Mufessirimize göre bu sıralama sağlam bir kanıta dayanılarak yapılan bir sıralama değildir.⁴⁶¹ Mufessirimiz tefsirinde bu derecelerle ilgili sadece birkaç cümlelik bilgi vermiş olduğu için bunlarla ilgili bilgileri "İnsan ve İnsan Üstü" adlı eserden alacağız.

1-Nefsi Emmâre:

Nefsin daima kötülük emreden sıfatıdır. Nefsin tabiatında kötülük gizlidir. Çünkü hamuru, mayası şu süfli topraktır. Ancak Yüce Allah, yardımı ile insanı nefsinin şerrinden kurtarır, onun sıfatlarını temizleyip iyiliğe değiştirirse o zaman nefis yücelir. Nitekim Yüce Allah, bu gerçeği çeşitli ayetleriyle bildirmiştir: *"Nefsini temizleyen iflah olmuş, onu kirletip örten ziyana uğramıştır."*⁴⁶², *"Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar umduklarına erenlerdir."*⁴⁶³

Henüz itaat ve ibadetle, Allah sevgisi ile temizlenmemiş nefis, emmâredir, kötülük emreder. Sonra Hakk'a yönelmeğe başlayınca kendini kınamaya başlar, levvâme olur. Bu halden de tekamül ederse tam huzur ve istikrara, sarsılmaz imana kavuşur, mutmainne olur.

2-Nefs-i Levvame:

Bir halde durmayan, sürekli değişen, renkten renge giren; kâh zikreden, kâh gaflete dalan; kâh Hakka yönelen, kâh geri kalan; kâh seven, kâh gazab eden; kâh üzülen, kâh sevinen; kâh itâat, kâh isyan eden; böyle halden hale geçerek günde, hattâ saatte birkaç kez değişen nefse, levvâme sıfatı verilir.

3-Nefs-i Mutmainne:

Nefis her şeyden daha çok Allah'ı seviyor, âdeta kendisini onun karşısında imiş gibi görüyorsa kutsi hadiste belirtildiği üzere Allah ile görür, Allah ile yürür, Allah ile konuşur, Allah ile tutar bir duruma gelmiştir. Allah sevgisi denizinde kendi beşeri varlığını yitirmiş, kaybetmiştir. Onun Allah'a imanı asla sarsılmaz. İşte nefsin bu durumdaki sıfatına "mutmainne" denir. Mutmainne derecesine eren istikrara kavuşur. O kimse Allah'ın bildirdiği hiçbir şeyden zerrece şüphe etmez. Gerçek mü'min odur. Nitekim imanının hakikatini soran Allah Rasûlü'ne, Hârise şöyle cevap vermiştir: *"Dünyadan ve dünya halkından elimi çektim. Şimdi ben Rabbimin arşını açıkça görür gibiyim. Sanki cennet ehli karşımda birbirini ziyaret ediyorlar, cehennem ehli de şurada azab görüyorlar."*⁴⁶⁴

Mufessirimiz, bunlara ek olarak nefis-i mülhime, nefis-i raziye, nefis-i marziyye, nefis-i zekiyye gibi nefsin sıfatlarını da zikrediyor. Fakat bunlarla ilgili ayrıntıya girmemektedir.

⁴⁶¹ Tefsir, X/171.

⁴⁶² 91.Şems/ 10.

⁴⁶³ 59.Haşr/ 9.

Özetle müfessirimize göre nefis birdir. Nefsin bu derecelerde bulunması onun safiyet derecelerine bağlıdır. Ona göre insanların çoğu nefs-i emmare durumunda bulunur. Mülhime derecelerine kadar ulaşabilir. Fakat mutmainne derecesine ulaşmadıkça tekrar emmare derecesine düşebilir. Mutmainneye ulaşan nefis istikrara kavuşur. Bundan sonra da kemal kazanarak daha üst derecelere ulaşabilir.⁴⁶⁵

6. Ruhun Tekâmülü

Süleyman Ateş'e göre ruh bir serüven içerisindedir. Bu serüven ruhun varlıklardan başlayıp Allah'a ulaşması ile sona erer. Ona göre bu bir takım evrimleşme sürecidir. O bunu söylerken kesin kanaat belirtmiyor. Müfessirimizin bu fikre ulaşmasını sağlayan ayet Secde Sûresi 5. ayettir: *"Emri gökten yere düzenler (buyruğunu gökten yere indirir). Sonra emir, sizin hesabınızca bin yıl süren bir gün içinde O'na çıkar."* "Gökten yere yöneltilen , varlıkları dolaşıp tekrar Allah'a yükselen emir, ruhtur. Biz ayetteki emir'le, varlıkları dolaşa dolaşa Allah'a yükselen ruhun evriminin kastedildiğini sanıyoruz. Ama gerçeği Allah bilir."⁴⁶⁶

Ateş görüşünü desteklemek için İsrâ Sûresi 85.ayeti delil getiriyor: *"Sana ruhtan sorarlar. De ki: Ruh, Rabbin emrindendir. Size ilimden pek az şey verilmiştir."* "Ayette belirtildiği üzere Ruh, Rabbin emrindendir. Rabbin emrinden olan Ruh, yaratıklara can verir. Yaratma dinamizmi olan bu Rab emri, gökten yere yöneltilmiştir. Yaratma , ruhtan maddeye doğru başlamıştır. Ruhun yoğunluk kazanıp biçim almasıyla cisimli maddesel varlıklar yaratılmıştır. Yoğunluk kazanarak şekillerde görünen ruh, varlıkları dolaşa dolaşa evrimleşip tekrar Allah'a yükselme çabası içindedir. İşte ruhun, eşyaya inip çeşitli şekillerde görünmesi, uzun bir süre içinde olur. Bunu ancak Allah bilir. Bu süreyi biz hesabımızla ölçemeyiz."⁴⁶⁷

Akla burada ruhun tekâmülünü nasıl tamamladığı sorusu geliyor. Müfessirimize göre bunun cevabı şudur: *"Ruh, tekâmülünü insan ile tamamlar. Bedenden ayrıldıktan sonra Allah'a çıkar."*⁴⁶⁸ Bunun delili de insan ruhunun, Allah'ın huzuruna çıkarıldığını, iyi ruhun Allah'tan ikram gördüğünü, kötü ruhun azarlanıp azaba çarptırıldığını bildiren hadislerdir.⁴⁶⁹

Müfessirimiz, ruhun bu serüvenini tasavvuf felsefesine göre de şu şekilde açıklıyor: *"Tasavvuf felsefesine göre de âlemin yaratılışı lâûftan kesife doğrudur. Ruhun letâfetten*

⁴⁶⁴ Taberâni Hâris b. Mâlik'ten zayıf senedle rivayet etmiştir: el-Luma' s.561.

⁴⁶⁵ İnsan ve İnsan Üstü, s.166-170.

⁴⁶⁶ Tefsir, VII/100.

⁴⁶⁷ Tefsir, VII/99

⁴⁶⁸ Tefsir, VII/100.

⁴⁶⁹ Aynı yer

kesâfete inip şekillerde görünmesine *nüzûl*, şekillerden tekâmül ede ede insanlık mertebesine gelip akıl kazanarak Allah'a yükselmesine '*urûc* denir."⁴⁷⁰

"Orada ilk *ölüm*den başka *ölüm* tadmazlar." ayetinin tefsirinde de Ateş şunu söylüyor: "Bu ayet cennette *ölüm*ün olmadığını, olgunlaşan ruhun cennete gideceğini gösterir. Olgunlaşan ruh, artık o doruktan aşağı düşmez."⁴⁷¹

Olgunlaşan ruh, bir doruğa çıkıyor ve oradan aşağı düşmüyor. Peki olgunlaşmamış ruhun durumu nedir? Müfessirimiz, bunu ruhun tenasühü ile açıklıyor. Kendisi bu konuda kesin kanaat belirtmemekle birlikte biz onun bu fikirden uzak kalamadığı düşüncesine sahip olduğuna kanaatindeyiz. Kesin bir kanaate sahip olmadığı için farklı yerlerde farklı düşünceler belirtmektedir. Şimdi bu konudaki fikirleri hakkında, diğer eserlerine müracaat edeceğiz ve farklı kanaatlerini ortaya koymaya çalışacağız.

"Aranızda *ölümü* takdir ettik, (sizi *ölümlü* yarattık) bize engel olunamaz; ki, sizin yerinize benzerlerinizi getirelim. Ve sizi bilmediğiniz biçimde yeniden yapalım."⁴⁷² Ayet gramer itibari ile farklı anlamalara müsait olduğu için biz Ateş'in verdiği manayı aynen naklettik. Zira Ateş, ayetin gramer itibari ile farklı anlamlara gelebileceğini ifade etmektedir.⁴⁷³

Birinci ayette, yeniden yaratılacak insanın, bedeninin, bu bedeninin aynı değil, benzeri olacağı: "Sizi bilmediğiniz bir biçimde yapalım " anlamındaki ikinci cümleden de yeniden yaratılacak insanın, bilinmeyen bir biçimde yaratılacağı anlaşılır. Daha önce geçen benzeri ayetlerle karşılaştırılırsa bu ayetlerden de kemâl bulmadan ölmüş insan ruhunun, bilinmeyen bir zamanda ve bilinmeyen bir biçimdeki yeni bir bedene sokulup bedensel hayata diriltileceği manası çıkarılabilir.⁴⁷⁴ Burada müfessirimizin benzeri ayetler dediği ayetleri vermek istiyoruz:

"Sonra siz de, ey sapık yalanlayıcılar (o zaman toplanacaksınız). (O zaman suçlular) Mutlaka bir Zakkum ağacından yiyecekler, onunla karınlarını dolduracaklar, üzerine de kaynar su içeceklerdir! Susuzluk hastalığına tutulmuş develerin içişi gibi içeceklerdir. İşte ceza gününde onların ağırlanışı böyledir. Biz sizi yarattık; doğrulamanız gerekmez mi? Akıttığınız meniye gördünüz mü? Siz mi onu yaratıyorsunuz, yoksa yaratıcılar biz miyiz?"⁴⁷⁵

Ona göre bu ayetler olgunluk kazanmış mü'minlerden değil, ahireti inkar eden cehennem halkından bahseder ki bunlar kemal bulmamış ruhlardır. Kemal bulmuş ruhlar, huld

⁴⁷⁰ Tefsir, VII/100.

⁴⁷¹ Tefsir, VIII/316.

⁴⁷² 56.Vâkı'a/ 60-62.

⁴⁷³ Ayetin farklı manaları için bkz. Tefsir, IX/238.

⁴⁷⁴ Tefsir, IX/238.

⁴⁷⁵ 56.Vâkıa/ 51-59.

cennetine gittiklerinden, bedensel hayata dönmezler. Ba's (yeniden bedensel hayata çıkarma, öldükten sonra diriltme) olayı, kemal bulmamış ruhlara mahsus olabilir. Bu ruh, bir takım serüven içerisinde. Kemâl bulmak üzere bedensel hayata getirilen ruh bedenden bedene geçer , bu bedenler içinde dünyanın ızdırabını, sıkıntılarını çekerek olgunlaşır. İşte bu gelip gitmeler ruhu pişirip olgunlaştıracak olan cehennem hayatıdır. Her bedensel hayatta yapılanlar, ruhun daha sonraki hayatının mahiyetini çizer. Kötülükten korunan ve ibadetle olgunlaşan ruh, ebedilik cennetine girer, bir daha, gerçekte azab olan bu bedensel hayata dönmez. Ama olgunlaşmayan ruhlar, olgunlaşmaya dek yeni bedenlere sokularak dünyaya getirilirler. Olgunlaşmanın tek yolu da Allah'a ibadet ve güzel ahlaktır.⁴⁷⁶

Müfessirimiz, bunlardan ayette tenâsühün çıkarılabileceğini şu sözleriyle açıklıyor: "Ayetlerden bu mânâ anlaşılabilir ama tenâsüh (reenkarnasyon) demek olan bu açıklama, cumhûrun anlayışına aykırıdır. Bu bakımdan bu mânâ muhtemel olmakla beraber, cumhûrca ayetlere böyle bir mana verilmediğini belirtmemiz gerekir."⁴⁷⁷

Biz, bu açıklamalardan şöyle bir sonuç çıkarıyoruz: Her ne kadar cehennem var olsa da esas olan cennettir. Her ruhun sonucu mutlaka olgunlaşmaktır. Ruh olgunlaşmaya kadar serüveni devam eder. Bir zaman olgunlaştıktan sonra mutlaka cennete gidecektir. Burada şu soru doğal olarak akla gelmektedir: Acaba ilâhî adâletin tecelli edeceği kıyamet sonrası hesap günü, iyi ile kötü ruh ayrı olarak hesap vermeyecek mi? Soruyu sormamızın sebebi şudur: Müfessirimiz, olgunlaşmayan ruhların olgunlaşmaya kadar yeni bedenlerde hayatın devam edeceğini söylüyor. Ona göre esas, her ruhun olgunlaşacağı iddiasıdır. Dolayısı ile sadece olgunlaşan ruhtan söz edebiliriz. Sonuç olarak hesap gününde olgunlaşmış tek ruh olacak, olgunlaşmayan ruh diye bir durum olmayacak.

Ateş, "İnsan ve İnsan Üstü" adlı eserinde bu görüşlerinden farklı bilgiler veriyor: "Bazılarına göre, beden ölümünden sonra ruhlar, beden içinde kazandıkları huy ve sıfatlarına uygun bir bedene geçerler. Her ruh, kendi haline benzeyen bir bedene girer. Yırtıcı, saldırgan ruh, yırtıcı hayvanların bedenlerine, köpek ahlakında olanlar, köpek bedenlerine girer... Tenasüh denen bu görüş, ahireti inkar edenlerin görüşüdür ki İslam inancına tamamen zıddır."⁴⁷⁸ Müfessirimizin iki görüşü arasındaki fark aşikârdır.

Kötü ruhların akıbetine dair de Ateş, az önce belirttiğimiz fikirlerinden farklı olarak şunları söylüyor: "Kötü ruhlara cehennemdeki yerleri gösterilir. O yerlerin gösterilmesi, zaten ruhlar için en büyük azab, en büyük ızdırab kaynağıdır. Ayrıca bu ruhlar serbest

⁴⁷⁶ Tefsir, IX/238.

⁴⁷⁷ Aynı yer

⁴⁷⁸ İnsan ve İnsan Üstü, s.115-116.

bırakılmazlar, zindana atılır, azaba uğratılırlar. Şimdilik uğrayacakları azab ruhîdir. Fakat kıyamet kopunca bedenlerine sokulur ve bedeni olarak cehennem zindanına atılırlar."⁴⁷⁹

Müfessirimiz ölen insanların tekrar dünyaya gelmeyeceğini, Kur'an'ın da bunu kesin olarak ortaya koyduğunu ifade ediyor ve delil olarak da şu ayeti gösteriyor: "*Görmediler mi kendilerinden önce nice nesilleri yok ettik; onlar bir daha kendilerine dönüp gelmezler.*"⁴⁸⁰ Bu ayete göre insanlar ikinci kez dünyaya gelmeyeceklerdir. Oysa tenasüh inancı, insanın pek çok defalar, çeşitli bedenlerde dünyaya gelmesi inancıdır ki, bu batıldır. Ayetlerin ruhuna da aykırıdır.⁴⁸¹

6. Nefsin Tezkiye'si ve Tedsiyе'si

Müfessirimize göre, tezkiye temizlemek anlamında değildir. Kelime Türkçeye çevrilirken yanlışlık yapılmaktadır.

".....Nefsini yücelten kazanmış, onu alçaltan da ziyana uğramıştır."⁴⁸² ayetin tefsirinde özetle şunları söylüyor: "Nefsini maddeten ve manen temizleyen, yücelten, başarıya, kurtuluşa, ulaşır. Ama onu kötü davranışlarıyla bozup alçaltan kimse ziyana uğrar, perişan olur. Ayette geçen *tezkiye* ve *tedsiye* kelimeleri, nefsi maddeten ve mânen; ahlâken ve ruhen yükseltmeyi veya bozmayı, alçaltmayı ifade eder. *Tedsiyе* kelimesi *tezkiye*'nin tam karşıtıdır. Tedsiyе, gizleyen, zayıflatan, alçaltan anlamına gelir. Tezkiye ise, geliştirmek, yüceltmek anlamındadır."⁴⁸³

Ateş, kelimelerin bu manalarını göz önüne alarak şunu söylüyor: "Bu manalar göz önünde bulundurulunca ayette, güzel amel ve hareketleriyle nefsini geliştiren, yücelten kimsenin başarıya erdiğinin, kazandığının; kötü davranışlarıyla nefsinin körletip örten kimsenin ise ziyana uğradığının belirtildiği anlaşılır."⁴⁸⁴

B. İNSANIN DÜNYEVÎ HAYATI

"Dünya hayatı, âhirete nisbetle bir oyuncak durumunda kalır: "*Dünya hayatı, sadece bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Korunanlar için elbette âhiret yurdu daha iyidir. Düşünmüyor musunuz?*"⁴⁸⁵ Dünya varlığının fazla bir değeri yoktur. Bu dünyaya gelişten gaye, buna bağlanıp kalmak değildir. Dünya, ruh için bir olgunlaşma okulu durumundadır.

⁴⁷⁹ a.g.e., s.122.

⁴⁸⁰ 36.Yâsin/ 31.

⁴⁸¹ İnsan ve İnsan Üstü, s.144-145.

⁴⁸² 91.Şems/ 9-10.

⁴⁸³ Tefsir, X/493.

⁴⁸⁴ Aynı yer

⁴⁸⁵ 6.En'âm/ 32.

İmdi buranın bir olgunlaşma âlemi olduğunu unutup da tüm çabasını dünyada toplamağa, zengin olmağa, şöhrat ve mevki kazanmağa harcayan, ahireti hiç düşünmeyen kimse, ruhunu olgunlaştıramaz, alçaltır, manevi yeteneklerini köreltir. Ebedî hayatında ruhunu cehennemin tutsağı yapar. Bu dünya hayatını imar eden ahiret hayatını da imar etmiş olur. Hem dünyada-ahirettekilere oranla oyuncak durumunda- bulunan nimetlerden yararlanır, hem de ahirette ebedî nimet ve ikrama erer.⁴⁸⁶

Müfessirimize göre insanın yaşaması için gerekli olan şeyleri sevmesi, dünyada yaşamak istemesi kötü değildir. Kötü olan dünya değil, dünyayı âhiretten çok sevmek, sadece dünya için çalışmak ve âhireti unutmaktır. Allah indinde makbul olan, Allah'tan hem dünyanın hem de âhiretin iyiliğini istemektir.⁴⁸⁷ Ayet de bunu ortaya koyar: "*Rabbimiz, bize dünyada da iyilik ver, âhirette de ver!*"⁴⁸⁸ Bu ayet aynı zamanda İslam'da dünyadan el etek çekme olmadığını, müslümanın bu dünyada da güzel yaşamaya çalışması gerektiğini göstermektedir.⁴⁸⁹

İnsanın bu dünyada çektiği sıkıntılar insanı olgunlaştırır. Aynı zaman da bu gereklidir. Kişinin çektiği sıkıntılar ya günahlarına keffâret olur veya mânen yükselmesine sebeptir. Ne varlığa övünmelidir. Ne de yokluğa sevinmelidir.⁴⁹⁰

İnsanın karşılaştığı sıkıntılar gerçekte sıkıntı olmayabilir. Sonuç itibari ile insan mutluluğa ulaşabilir. Bu dünyada sevinen âhirette üzülebilir. Bu dünyada sıkıntı çeken de âhirette sevinebilir. Dünyada karşılaştıklarımız, bizi yanıltmasından ileri gelir. Bundan dolayı dünyadaki çok şey bize ters gelebilir.⁴⁹¹

Müfessirimizin bu fikrinin temeli onun 'gerçek âlem, sûret âlem' fikriyle alakalı bir durumdur. Burada buna kısaca değineceğiz. Çünkü ileride bu konudan ayrıntılı olarak bahsedeceğiz.

Ona göre biz burada hayal, sûret alemindeyiz. Gördüklerimiz gerçekler değil, sûretlerdir, görüntülerdir. Ahiret âlemi ise gerçekler âlemidir. Gerçekler âlemi sûretlerden başka olabilir.⁴⁹² Bundan dolayı bu dünyada sıkıntı çektiğini zanneden insan ahirette sevinebilir. Karşılaştığı şeyler gerçekte öyle olmayabilir. Çünkü Ateş'in ifadesi ile biz sûret aleminde yaşıyoruz.

⁴⁸⁶ Tefsir, III/136, 277-278.

⁴⁸⁷ Tefsir, IV/6.

⁴⁸⁸ 2.Bakara/ 201.

⁴⁸⁹ Tefsir, I/348.

⁴⁹⁰ Tefsir, IV/473.

⁴⁹¹ Tefsir, V/398-399.

⁴⁹² Tefsir, V/398.

C. İNSANIN UHREVÎ HAYATI, CENNET VE CEHENNEM

Müfessirimize göre iki tür kıyamet vardır. Birincisi ferdi kıyamettir. İkincisi de umumî olan büyük kıyamettir. Ferdin ölümü ile kopan kıyameti ile, ahiret hayatı başlamış olur. Kıyamet ayağa kalkmak demektir. Kişi kıyametinden sonra Rabbi'nin huzuruna durur ve hesap vermeye başlar. Ferdin ölüm sonrası ahiret hayatında ruhu bedene dönmez. Bedene dönüş asıl büyük kıyamet koptuktan sonra olacaktır. Buna göre Ateş bir bakıma kıyamete bağlı olarak ahiret hayatını da ikiye ayırmıştır. Asıl kıyamete kadar ferd verdiği hesap neticesinde ya azap görür ya da nimete gider. Buradan anlıyoruz ki azap cesede değil ruhadır.⁴⁹³

Zümer Sûresi 68-75. ayetlerde cennet ve cehennem ahvali anlatılmaktadır. Bu ayetlerdeki cümleler Arap gramerine göre geçmiş zaman kipi ile anlatıldığı için gelecekte vuku bulan olayların kesin var olacağını göstermektedir. Bu ayetler sûrun üflenmesinden, insanların Yüce Divana götürüleceğinden, cennet ve cehennem ahvalinden bahsetmektedir. Bunlar geçmiş zaman kipi ile anlatılmaktadır. Fakat müfessirimize göre her ne kadar böyle olsa da burada her zaman süregelen bir olay anlatılmaktadır. Dolayısı ile bedenden ayrılan ruh sûrun üflenmesi ile Allah'ın huzuruna götürülerek her an hesap görmekte ve hesabına göre cennete ve cehenneme sevkedilmektedir. Buradan biz müfessirimizin şu an ve her an cennet cehennem kurulu olduğuna inandığını çıkarıyoruz. Yine ona göre ahiret hayatı dünya ile birlikte vardır ve ölen herkes bu hayata geçmektedir. Ahiret, sadece dünyanın ömrünü tamamladıktan sonra ortaya çıkacak bir olay değildir. O, ahiretin son durumu olabilir.⁴⁹⁴

İnsan öldükten sonraki başlayan hayat ahiret hayatı oluyor. Müfessirimiz eserinin başka bir yerinde büyük kıyamete kadar ki bu bölüme berzah alemi demektedir. Bu alem ona göre ruhsal bir alemdir. Dolayısıyla burada olacak nimet veya azap ruha olacaktır.⁴⁹⁵ Burada kabir azabına dair Ateş'in görüşlerinin verilmesi konunun daha iyi aydınlanmasına yardımcı olacaktır. *"Allah, ölmekte olan canları alır, ölmeyenleri de uykularında (alır). Sonra ölümüne hükmettiğini yanında tutar, ötekilerini de belli bir süreye kadar salıverir. Kuşkusuz bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır."*⁴⁹⁶ Bundan hareketle Ateş, ruhların kabirde bedenlere döneceğine dair rivayetlerin bu ayete ters olduğunu ve reddedilmesi gerektiğini belirtiyor. Daha önce de belirtildiği gibi ona göre ruhlar ancak kıyametten sonra bedenlere dönecektir.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Tefsir, X/172, 197-198.

⁴⁹⁴ Tefsir, VIII/41.

⁴⁹⁵ Tefsir, X/182.

⁴⁹⁶ 39.Zümer/ 42.

⁴⁹⁷ Tefsir, VIII/19.

Buna göre biz onun kabir hayatı diye bir durumun olacağı fikrini benimsemediğini söyleyebiliriz. Peki hadislerde geçen kabir hayatını nasıl anlıyor, şimdi bunu görelim:

Hiz. Peygamber (s.a.v.) : *"Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe, yahut cehennem çukurlarından bir çukurdur."*⁴⁹⁸ Bu hadis insan ruhunun bedenden ayrıldıktan sonraki halinin tasvir etmektedir. Kabir ile, insanın ölümden sonraki hali kastedilmiştir. Çünkü her insan kabre girmez. Bazıları yakılıp kül olur, bazıları da yıllarca mezara konmadan kül olur. İşte insan öldükten sonra ruhu ya cennet gibi bir hayat içine girer ya da yaptığı kötü işlerin tutsağı olur.

Asıl kıyamette ruhun bedene sokulacağını belirtmiştik. Fakat ruhun gireceği bu beden eski bedeni değil yeni bir beden olacaktır. Eski cesetlere benzemekle beraber mahiyet bakımından aynısı olmayacaktır.⁴⁹⁹ Bu konuda ileri sürülen delil, Yâsin Sûresi 81. ayettir.⁵⁰⁰

Haşrin meydana geleceği yer ile ilgili de Ateş şunları söylüyor: "Yâsin Sûresinin 51. ayetinde sûra üflenince insanların, kabirlerinden kalkıp Rablerinin Divanına koşacakları; Adiyat Sûresinin 9. ayetinde de kabirlerdeki kilerin dışarı atılacağı belirtilmektedir. Kabirler dünya üzerindedir. Kıyamette insanlar, kabirlerinden kalkıp mahkemeye gideceklerine göre, demek ki o zaman yine dünya var olacaktır. *"Sizi arzdan yarattık, yine oraya döndürürüz ve sizi bir kez daha (diriltilip) ondan çıkarırız."*⁵⁰¹ ayeti de yeniden diriltmenin ve haşrin, şu dünya üzerinde var olacağını kanıtlar. Haşr (Yüce Dîvana gidiş) bu dünyadadır."⁵⁰²

Mutasavvıflara göre cennet Allah'ın rahmeti, cehennem de Allah'ın gazabıdır. Rahmet, varlığın aynıdır. Varlık nurdur. Yokluk ise zulmettir.⁵⁰³ Mufessirimize göre de ahiret Allah'ın rahmetinin eseridir. Cennet O'nun rahmetinin, cehennem gazabının tecellisidir.

Allah'ın rahmeti gazabını geçmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v): *"Allah, yaratmayı bitirince 'Rahmetim, gazabımı geçti' diye yazdı"*⁵⁰⁴ buyurmuştur.

*"Rabbbiniz, nefsine rahmeti yazdı"*⁵⁰⁵ ayetinin tefsirinde mufessirimiz şunları söylüyor: "Allah, acımayı kendisine prensip etmiştir. O'nun, kâfirlere mühlet vermesi, bu ezeli acıma prensibinin gereğidir. O, yaratıklarına acıdığından dolayı inkarcıları hemen cezalandırmaz, doğru yola gelmeleri için onlara fırsat verir. Yine rahmetinden dolayı insanları mutlaka kıyamet gününde toplayacaktır. Tâ ki herkes dünyada yaptığıının karşılığını görsün...Allah,

⁴⁹⁸ Tirmizî, Sünen, Kıyamet: 2, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs, IV/551.

⁴⁹⁹ Tefsir, X/172.

⁵⁰⁰ Ayetin meali: *"Gökleri ve yeri yaratan, onların benzerlerini yaratamaz mı? Elbette yaratır. O, çok bilen yaratıcıdır."*

⁵⁰¹ 20. Tâhâ/ 55.

⁵⁰² Tefsir, X/42.

⁵⁰³ İşârî Tefsir Okulu, s.301.

⁵⁰⁴ Buhârî, Tevhid: 15, 22, VIII/171, 176; İbn Mâce, Zühed: 35/4245, II/1435.

⁵⁰⁵ 6.En'am/ 12.

rahmeti gereği, insanları bir araya toplayacak, onlara dünyada yaptıklarının karşılığını verecektir."⁵⁰⁶

Müfessirimize göre Allah, rahmetinin gereği olarak cenneti sekiz kapılı cehennemi de yedi kapılı⁵⁰⁷ yapmıştır. Ateş, cennetin sekiz kapılı olduğunu bildiren şu hadisi naklediyor: *"Kim: Allah'tan başka tanrı yoktur, O birdir, ortağı yoktur, Muhammed O'nun kulu ve elçisidir. İsa Allah'ın kulu, câriyesinin oğlu, Meryem'e attığı kelimesi ve O'nun ruhudur. Cennet haktır, ateş haktır derse Allah onu, Cennetin sekiz kapısından hangisinden dilese oradan Cennete sokar."*⁵⁰⁸

Kur'an'a göre Allah, yalnız bir zümrenin Rabb'i değil, bütün alemlerin Rabb'idir. *"Övgü, alemlerin Rabb'ine mahsustur."*⁵⁰⁹ ayeti, namazın her rekatında okunarak, Allah'ın bütün yaratıkların Rabb'i olduğu vurgulanır. Alemlerin Rabb'i olan Allah'ın rahmeti de belli bir zümreye değil, her yaratığına şamildir.⁵¹⁰ Bununla ilgili ayetler yukarıda zikredilmişti. Bunun böyle olmasına rağmen her zümre cenneti sadece kendilerinin girebileceğini iddia etmişlerdir.⁵¹¹ Kur'an, Yahudilerin cenneti yalnız kendilerine tahsis etmelerini ve Hristiyanların da cennet için sadece kendilerine vize vermelerini reddetmiştir.⁵¹² Ateş'e göre hiç kimsenin Allah'ın rahmetini daraltmağa hakkı yoktur. Kur'an, Allah'ın geniş rahmetini tevhit erbabına sunmuştur. Bundan dolayı müfessirimiz Yahudilerin, Hristiyanların ve Sabilerin de cennete girebileceklerini ifade etmektedir. Delili ise Bakara Suresi'nin 62. Maide Suresi'nin 69. ayetleridir: *"Şüphesiz (Hz. Muhammed'e) iman edenle Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabiiler, bunlardan her kim, Allah'a ve ahiret gününe inanır, iyi iş yaparsa elbette onlara Rableri katında mükafaat vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir"*

Ateş, bu ayetlere dayanarak Ehl-i Kitap ve Sabiilerin cennete girebileceklerini şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Kitap Ehli, Yahudi ve Hristiyan kaldıkları halde Kur'an'ı inkar etmez, onun gereklerine aykırı davranmazlarsa, mesela teslisi bırakıp Kur'an'ın emrettiği şekilde Allah'a ve ahirete inanırlarsa mü'min sayılır ve cennete giderler. Mutlaka kendi dinlerinden ayrılp müslüman olmaları şart değildir."⁵¹³ Müfessirimiz, bu iki ayete dayanarak cennet için gereken şartların Allah'a ve ahiret gününe iman ve salih amel olduğunu belirtiyor ve aynı zamanda da inançta İslam'a aykırılıkların olmaması gerektiğini belirtiyor.

⁵⁰⁶ Tefsir, III/122.

⁵⁰⁷ 15.Hicr/ 44.

⁵⁰⁸ Müslim, İman: 44.

⁵⁰⁹ 1. Fatiha/ 1.

⁵¹⁰ Tefsir, IV/491.

⁵¹¹ Aynı yer

⁵¹² İlgili ayet, 1.Bakara/ 111: *"Dediler: 'Yahudi ya da hristiyan olandan başkası cennete girmeyecek! O onların kuruntularıdır. Doğru iseniz delilinizi getirin."*

⁵¹³ Tefsir, III/34.

Ateş, bu konu ile ilgili görüşlerini bir makale halinde de ortaya koymuştur.⁵¹⁴ Makaledeki görüşleri Talat Koçyiğit tarafından kaleme alınan bir makale ile aynı dergide eleştirilmiştir⁵¹⁵ ve Ateş de bu makaleye karşılık olarak düşüncelerini ortaya koymuştur.⁵¹⁶ Bizim çalışmadaki amacımız Ateş hakkındaki eleştirileri işlemek olmadığı için ve zikri geçen konunun eleştiri zinciri çalışmamızın sınırlarını aşacağı için burada, bunlara girmeyeceğiz.

Cennet ve cehennem Allah'ın ödül ve cezasının sonucudur. İnsanlar verecekleri hesap sonucunda bunlardan birine gider. Cennet ve cehennem sürekli ve yok olmayacaklardır. *"Yemişi de sürekli, gölgesi de"*⁵¹⁷ ayeti, cennetin sürekli olup helak olmayacağını gösterir. Müfessirimize göre, *"Allah'ın yüzünden başka her şey helak olacaktır"*⁵¹⁸ ayetine dayanarak cennet ve cehennemin yok olacağını söylemek insan kafasının ürünü olan düşüncelerdir. Ayet maddi şeylerin helak olacağını belirtir. Cennet ve cehennem, insanların duyular dünyasındaki maddi şeyler değildir. Ayet, mala-mülke dayanmanın hiçbir fayda sağlamayacağını, zira Allah dışında her şeyin helak olacağını anlatmaktadır. Ateş, Ehli Sünnet ve Mu'tezilenin bu ayete dayanarak cennet ve cehennemin yaratılmış olup olmadığı etrafındaki tartışmaları da "insan kafasının ürünü olan düşünceler" diyerek eleştirmektedir.⁵¹⁹

Kişinin bu dünyada yaptıkları onun ahiret hayatını belirler. Yapılan iyilik ve kötülük zayi olmaz. Bunlar, ruhta bir takım izler bırakır ve Allah'ın adalet divanında *mîzan*'dan geçer ve bir hükme bağlanır. Her insanın amelleri, ruhunda bir takım izler bırakır. O izler-nurlar veya lekeler, karanlıklar- kişinin neler yaptığını ortaya koyar.

Belki her iyi amelden bir nur doğar. Mesela namazdan kendine mahsus bir nur, zekat ve sadakadan birer nur doğduğu gibi bunların karşısı olan günahların her birinden de kendilerine has karanlıklar, lekeler hasıl olur. İşte rûhaniyet âleminde, ahirette bu nurlar kişiden yansıyınca kişinin neler yaptığı, iyiliklerinin mi kötülüklerinin mi ağır basacağı ortaya çıkar. Kişi, kendi işlerinin sonucunu kendi gözüyle görür.⁵²⁰

*"O gün tartı tam doğrudur. Kimin (sevap) tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtulanlardır. Kimin (sevap) tartıları hafif gelirse, işte onlar da ayetlerimize haksızlık etmelerinden ötürü kendilerini ziyana sokanlardır."*⁵²¹ ayetinde geçen *vezn*, ölçü, adalet demektir. *Mevâzîn*, *mîzan*'ın çoğuludur. Bu ayetlerde *mîzan*ları ağır gelenlerin kurtulacakları,

⁵¹⁴ Bkz. Ateş, Süleyman: "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir", *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt:3, sayı:1, Ocak, 1989, s.7-24.

⁵¹⁵ Bkz. Koçyiğit, Talat: "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir", *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt:3, sayı:3, Temmuz, 1989, s.85-94; Ayrıca Ateş'in görüşlerine karşı yapılan eleştiriler için bkz. Yiğit, Yılmaz, Ergene, Mehmet, *Çağdaşlık mı İhbar mı?*, Nil yay., İzmir, 1994, s.163-169

⁵¹⁶ Bkz. Ateş, Süleyman, *Kur'an'ı Kerim'in Evrensel Mesajına Çağrı*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990, s.33 ve devamı

⁵¹⁷ 13.Ra'd/ 11.

⁵¹⁸ 28.Kasas/ 88.

⁵¹⁹ Tefsir, VI/467-468.

⁵²⁰ Tefsir, III/314.

⁵²¹ 7.A'raf/ 8-9.

hafif gelenlerin hüsrana uğrayacakları bildirilmektedir. Kişinin amelleri, manevi değeri Allah'ın adalet ölçüsüyle tartılacaktır.⁵²²

Ayette geçen *mizan* (adalet terazisi)'ın mahiyeti üzerinde çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre tartı aletidir. Ameller tartıda tartılacaktır. Bir görüşe göre de adalet ve hüküm anlamına gelir. Müfessirimize göre *mizan*'dan kastedilen, bakkal terazisi gibi bir alet değil, kişinin ahlâkî değerini, iyilik ve kötülüklerini belirleyen manevi ölçüdür. Bu ölçü belki her şahıs için vardır. Her şahıs, o mana ölçüsünden geçirilir. Bunun mahiyetini ise Allah bilir.⁵²³

Ateş, bunu şu şekilde ifade ediyor: "Yapılan iyilik ve kötülük zâyi olmaz. Bunlar, ruhta bıraktığı izlerle Allah'ın adalet divanında hükme bağlanır. Allah'ın adâleti şaşmaz. *Mizan*'ın mahiyetini bilemeyiz. Allah'ın adâletinin, hiç şaşmadan suçluyu, suçsuzu, iyiyi, kötüyü ayırdedeceğine inanmamız kâfidir."⁵²⁴

VI. ATEŞ'E GÖRE ALEM-İNSAN İLİŞKİSİ

Kur'an'ı Kerim'e göre varlıklar iki kısma ayrılır. Bir kısmı gayb alemini meydana getiren varlıklardır ki bunlar görülüp idrak edilemezler. Diğer şühadet alemini meydana getiren varlıklardır ki bunlar görülüp idrak edilebilirler.⁵²⁵ Buradan müfessirimizin alemi, gayb ve şühadet alemi olmak üzere ikiye ayırdığı ortaya çıkıyor. Kendisi de bunu ifade ediyor. Ona göre gayb âlemi, kainatın ruhu durumundadır. Manevî varlıklar, bu alemdedir. Gayb alemine ait varlıklar da iki kısma ayrılır:

1-Bir kısmının delili yoktur. Kainatta bizim duyu alanımıza girmeyen nice varlıklar vardır ki bunları Allah'tan başka kimse bilemez. Allah'ın bilgisi, kaza ve kader bu türdendir. Müfessirimiz buna şu ayeti delil gösteriyor: "*Ğaybin anahtarları O'nun yanındadır. Onları, O'ndan başka kimse bilemez.*"⁵²⁶

2-Bir kısım varlıklar da vardır ki bunlar idrak edilemezler, fakat varlıkları delil ile anlaşılabilir. Allah'ın varlığı, melekler, ahiret, cennet ve cehennem buna örnektir.

Müfessirimize göre yaşadığımız alem aslında birer görüntüden ibarettir. Asıl olan bu alem değildir. Bizim gördüklerimiz hakikat alemi olan gayb aleminin görüntüsüdür.⁵²⁷ Bu fikre bağlı olarak Ateş şu şekilde bir düşünce ortaya koymaktadır:

İnsanın karşılaştığı sıkıntılar gerçekte sıkıntı olmayabilir. Sonuç itibari ile insan mutluluğa ulaşabilir. Bu dünyada sevinen âhirette üzülebilir. Bu dünyada sıkıntı çeken de

⁵²² Tefsir, III/313.

⁵²³ Tefsir, III/313-314.

⁵²⁴ Tefsir, III/314.

⁵²⁵ Tefsir, I/100.

⁵²⁶ 6.En'âm/ 59.

⁵²⁷ Tefsir, I/100-101.

âhirette sevinebilir. Dünyada karşılaştıklarımız, bizi yanıltmasından ileri gelir. Bundan dolayı dünyada ki çok şey bize ters gelebilir.⁵²⁸

Ona göre biz burada hayal, sûret alemindeyiz. Gördüklerimiz gerçekler değil, sûretlerdir, görüntülerdir. Ahiret âlemi ise gerçekler âlemidir. Gerçekler âlemi sûretlerden başka olabilir.⁵²⁹ Bundan dolayı bu dünyada sıkıntı çektiğini zanneden insan ahirette sevinebilir. Karşılaştığı şeyler gerçekte öyle olmayabilir. Çünkü Ateş'in ifadesi ile biz sûret aleminde yaşıyoruz.

⁵²⁸ Tefsir, V/398-399.

⁵²⁹ Tefsir, V/398.

SONUÇ

1. Her ne kadar yabancı etkilerle ortaya çıktığı söylene de özü itibari ile Tasavvuf İslam'ın özünden neşet eden bir disiplindir. Tasavvuf kelime itibari ile Kur'an ve Sünnette geçmemekle birlikte mana olarak bunun yerine kullanılan kelimeler vardır. Hz. Peygamber'in ve ashabının hayatı tasavvufun gayesini bize göstermektedir. Gayesi, ferdin sürekli olarak Allah'ın talep ettiği hayatı yaşaması, Allah'ı hatırlaması ve O'nun rızasına uygun işler yapması ve ashabın yaşadığı zühd hayatını pratiğe geçirmesidir.

2. Hz. Peygamberle başlayan tefsir hareketi zamanla gelişerek bağımsız bir bilim haline gelmiştir. Peygamberimiz ve ashabının yaptığı yorumlarda tasavvufun izlerini görüyoruz. Fakat bu yorumlar tasavvufi tefsir olarak adlandırılmıyordu. Bu yorumların zamanla revaç bulması ile "İşârî Tefsir" hareketi doğdu. Kur'an ve sünnete baktığımızda işârî tefsirin İslam'a uygun olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte ayetleri ve hadisleri subjektif müşahedelerine uygun olarak yorumlayan dinin zahirine uygun olmayan yorumların yapıldığını görürüz.

3. Ateş'in tefsirinde rivayetlerin büyük bir önemi vardır. Ateş, rivayetleri verirken konu ile ilgili rivayetleri biraraya getirip bunları bir değerlendirmeye tabi tutar ve sahih olduğunu düşündüğü rivayeti belirtir.

4. Hadisleri verirken bazen doğrudan doğruya Hz. Peygamberden, bazen musannıf ve sahabeyi zikrederek nakil yapar. Hadisle ilgili şüphesi olduğunda, uydurma olduğunu düşündüğünde bunu belirtir.

5. Sürenin tefsirini bitirdiğinde sûre ile ilgili prensiplerden bahseder. Prensipleri; tevhid, ahiret, peygamberlik ve genel prensipler olmak üzere dört başlık altında ele alır.

6. Ateş, her sürenin tefsirini bitirdikten sonra ayetlerdeki kıraat farklılıklarını topluca verir.

7. Müfessirimize göre, Kur'an'ın zahiri ve batını iki anlamı vardır. Kur'an'ın zahiri manası Arapça mefhumudur. Batını da lafızlar ve terkiplerin arkasında kastedilen manadır. İç manayı anlamak ruhanî bir zevk ve olgunluk ister. Hz. Peygamber daima ruhaniyetle temas halinde olduğu için onun bu durumunu açıklayıcı olaylar vardır.

Allah, dilediği kuluna olayların iç yüzüne vakıf olacak bilgi ve kavrayış yeteneğini verir. Bu kabiliyet hakikat bilgisi ve hikmettir. Hakikat bilgisi öğrenme ile değil, keşf yoluyla ruha akar. Bu Allah'ın kuluna hediyesidir. Şeriat bilgisi görünüşe, hakikat bilgisi ise her şeyin iç yüzüne göredir. Bundan dolayı şeriat bilgisince yanlış gibi görünen şeyler, hakikat bilgisince doğru ve yerindedir.

8. Zikir: Hatırlamak, namaz kılmak ve Kur'an okumak anlamına gelir. Allah'ı anmak ibadetlerin en büyüğüdür. Zikir zikr-i celî, zikr-i hafî ve zikr-i kalbî olmak üzere üçe ayrılır.

İnsan nefsini ıslah edip kemale ulaştıran zikirdir. Çünkü insan Allah'ı hatırladıkça kötü düşünceler onun kalbinde yer tutmaz.

9. Mutasavvıflara göre velinin özel bir anlamı vardır. Veli, Allah sevgisiyle olgunlaşmış, bencillik duygularını kırmış, tam peygamberlik ahlakına ermiş kişidir. Evliya İslam ümmeti içinde yüksek manevi vasıflar kazanmış olan özel bir tabakadır. Velileri görmek, insana ahireti hatırlatır. Onların huzur, hudu ve huşuu, insana ahiret sevgisi verir.

Müfessirimize göre velilerin kerameti haktır. Hz. Meryem'e Allah katından, mana'dan rızıklar verilmesi bunu gösterir. Zira Hz. Meryem bir peygamber değildir. Peygamber olmayan kişilerin nail oldukları bu olağan üstü hadiselerle keramet denir.

10. İnsan bu dünyada Allah'ı göremez. Fakat bu dünyada peygamberler ve çok ileri gitmiş velilere basiret ile Allah'ı görmek nasip olur. Dünya gözü ile Allah görülmez.

11. Allah, peygamberleri ile velilerine de gaybe ait hazinesinden bir şeyleri gösterebilir. Bu ilham ile olur. İlham ise kesbî değildir. Allah'ın lütfu ve keremi gerçekleşir.

12. Huşu': Yalnız Allah'ı düşünmek, Allah'tan başka bir şey düşünmemeğe çalışmaktır. Bu gönül huşu'udur. Bedenin huşu'u ise insanın namaz kılariken edep ve huzur ile Allah'ın huzurunda durmasıdır.

13. Müfessirimiz kaza ve kader ile ilgili tartışmalara pek sıcak bakmamaktadır. Ona göre kul, elinden geleni yapmalı ve sebeplere sarılmalıdır.

Kul, her şeyin Allah'ın takdiri ile olduğunu, Onun takdir etmediği bir şeyin olamayacağını, Onun takdir ettiğinin de önlenemeyeceğini düşünüp olanlara rıza göstermeli, tasalanmamalı, işlerin düzelmesi için elinden gelen çabayı harcayıp gerisini Allah'a havale etmelidir.

14. Ruh, basit soyut bir cevherdir. "Ol" emriyle yaratılmıştır. Bedene hayat verir. Suyun, ağacın zerrelere geçtiği gibi bedene geçer, hava gibi latif bir varlıktır.

Ruh, nefsin ana unsurudur. Ruhun bedenle birleşip medh veya zemm ile vasıflanması haline "nefs" denir.

Beden, ruhun kalıbıdır. Bedene hayat veren ise ruhtur. Ruh bedenin hakikatı, insanın gerçeğidir.

15. Tasavvufta nefis için sayılan yedi mertebe müfessirimize göre itibaridir. Bu sıralama sağlam bir kanıta dayanmamaktadır.

16. Ruh olgunlaşmak için bir serüven içerisine girmiştir. Bu serüveni varlıklarda başlar ve Allah'ta biter. Bunun tasavvuf felsefesindeki açıklaması şudur:

"Tasavvuf felsefesine göre alemin yaratılışı lâtiften kesife doğrudur. Ruhun letâfetten kesâfete inip şekillerde görünmesine nüzul, şekillerden tekamül ede ede insanlık mertebesine gelip akıl kazanarak Allah'a yükselmesine uruc denir.

17. Ateş'e göre iki kıyamet vardır. Birincisi insanın ölümü ile başlayan ferdî kıyamet, diğeri ise bütün alemin toptan bir değişime uğrayacağı büyük kıyamettir. Ferdî kıyamet ile insanın uhrevî hayatı başlar. Haşroluncaya kadar insan iyi veya kötülüklerine karşılık Allah'tan mükafat veya ceza görür. Bu mükafat ve cezanın muhatabı insanın ruhudur.

18. Allah rahmeti gereği cehennemi yedi kapılı, cenneti de sekiz kapılı yapmıştır. Bu O'nun rahmetinin gazabını geçmesinin sonucudur.

19. İnsanın yaşaması için gerekli olan şeyleri sevmesi, dünyada yaşamak istemesi kötü değildir. Asıl kötülük dünyayı sevmek değil, sadece dünyayı sevip ahireti unutmaktır.

20. Kur'an'ı Kerim'e göre varlıklar iki kısma ayrılır. Bir kısmı gayb alemini meydana getiren varlıklardır ki bunlar görülüp idrak edilemezler. Diğeri şehadet alemini meydana getiren varlıklardır ki bunlar görülüp idrak edilebilirler. Buradan müfessirimizin alemi gayb ve şehadet alemi olmak üzere ikiye ayırdığı ortaya çıkıyor. Kendisi de bunu ifade ediyor. Ona göre gayb âlemi, kainatın ruhu durumundadır. Manevî varlıklar, bu alemdedir.

21. Süleyman Ateş'in ortaya koyduğu tasavvufi izahlar Kur'an'ın özüne uygun olan, İslam'a ters olmayan fikirlerdir. Yabancı ve İslam'a ters fikirlerin etkisini müfessirimizde görmemekteyiz.

Ateş, tenasüh konusunda farklı kanaatlere sahiptir. Bir yerde tenasühün İslam'a aykırı bir düşünce olduğunu belirtirken başka bir yerde de tenasühün olabileceği fikrine varmaktadır. Bu nokta müfessirimiz tarafından açıklığa kavuşturulmalıdır.

22. Tefsirin sade bir dille yazılması anlama noktasında okuyucuya büyük bir rahatlık sağlamaktadır.

23. Ateş, tefsiri dışında son derece önemli eserler ortaya koymuştur. "İslam Tasavvufu", "İşârî Tefsir Okulu" tasavvufla ilgili yazdığı eserlerin başında gelmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- el-AFÎFÎ, Ebu'l-Al'â, **Tasavvuf**, İz yy., İstanbul, 1999.
- AHMED İBN HANBEL, **Müsned**, Çağrı yy., İstanbul, 1992.
- ALBAYRAK, Hâlis, **Tefsir Usûlü**, Şûle yy., İstanbul, 1998.
- ALTINTAŞ, Hayrani, **Tasavvuf Tarihi**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1996.
- ALÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-dîn Mahmud, **Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'an'il Azîm ve's-Seb'il-Mesânî**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983.
- ATEŞ, Süleyman, **Büyük İslam İlmihali**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.
 - İnsan ve İnsan Üstü, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1995.
 - İslam Tasavvufu, Dergah Yayınları, İstanbul, 1996.
 - İşârî Tefsir Okulu, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1968.
 - Kur'an Ansiklopedisi, Kuba, İstanbul, 1997-2001.
 - Kur'an'ı Kerim ve Yüce Meâlî, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.
 - Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1969.
 - Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1995.
 - Kur'an'ı Kerim'in Evrensel Mesajına Çağrı, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990,
 - "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", **İslami Araştırmalar Dergisi**, cilt:3, sayı:1, Ocak, 1989,
- BUHARÎ, Ebu Abdillâh Muhammed ibn İsmail, **el-Câmiu's-Sahih**, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1315.
- CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Usûlü**, Diyanet İşleri Başkanlığı yy, Ankara, 1993.
 - Tefsir Tarihi, Diyanet İşleri Başkanlığı yy., Ankara, 1988.
- ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah ibn Behram, **es-Sünen**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs.
- EBU DÂVÛD, Süleyman b. El-Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî, **es-Sünen**, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, trs.
- EBÛ YA'LA, **Müsned** (Tefsir, I/260'da)
- GAZALÎ, Ebu Hâmid Muhammed ibn Muhammed, **İhya'u Ulûmid'din**, Mısır, 1967.
- el-HÛLÎ, Emin, **Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod**, çev. Mevlüt Güngör, İstanbul, 1995.
- İBN MACE, el-Hafız Ebi Abdillâh Muhammed ibn Yezid el-Kazvîni, **es-Sünen**, Dar'ü-Ehyâit-Türâsî'l-Arabiyye, Baskı tarihi ve yeri yok.
- İZUTSU, Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs.
- el-İSFAHANÎ, Ebu Nuaym Ahmed ibn, **Hilyetü'l Evliya**, Mısır, 1933.
- KARA. Mustafa. **Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi**. Dergah vv.. İstanbul. 1999.

- el-KATTAN, Mennâ, **Mebâhis fi Ulûmil Kur'an**, Beyrut, 1993.
- KELÂBÂZÎ, Ebubekr Muhammed ibn İshak, **Doğuş Devrinde Tasavvuf (Taaruf) Hazin**, "Hazırlayan: Süleyman Uludağ", Dergah yy., İstanbul, 1979.
- KIRCA, Celal, **İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler**, İstanbul, 1993.
- KOÇYİĞİT, Talat: "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir", **İslami Araştırmalar Dergisi**, cilt:3, sayı:3, Temmuz, 1989.
- el-KUŞEYRÎ, Ebu'l-Kasım Abdi'l-Kerim ibn Hevâzin en-Nisâbü'rî, **er-Risale fi İlmi't-Tasavvuf**, Mısır, 1318.
- el-MEKKÎ, Ebu Talip Muhammed ibn, **Kutu'l-Kulûb fi Muameleti'l-Mahbub**, Mısır, 1961.
- MİRAS, Kamil, **Tecridi Sarih Tercemesi**, İstanbul 1947.
- MÜSLİM, ibn Haccâc Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî, **el-Câmi'u's-Sahih**, Daru'l-Hadîs, Kahire, trs.
- OKUYAN, Mehmet, **Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri**, Rağbet, 2001.
- SERRAC, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî, **el-Lûma**, Mısır, 1960.
- SIRRI PAŞA, **Nakdu'l-Kelam fi Akaidi'l-İslam**, İstanbul, 1324
- SOYSALDI, Mehmet, **Nüzûlünden Günümüze Kur'an ve Tefsir**, Fecr yy, Ankara, 2001.
- es-SUYUTÎ, Celâlu'd-din Abdurrahman, **el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an**, Kahraman yy., İstanbul, 1978.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, "İslam'da Tasavvufun Yeri ve Önemi", **Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı-2**, İ.B.B.K.D.B.Y., İstanbul, 1997.
- ŞİMŞEK, Sait, **Günümüz Tefsir Problemleri**, Esra, İstanbul, 1997.
- TABERÎ, **Camiul Beyan an Tefsiri Ayi'l-Kur'an**, Mısır, 1968.
- TİRMİZÎ, Ebu İsa ibn Savrâ, **es-Sünen**, Daru'l-Fikr, Beyrut, trs.
- YEŞİL, Kamil, "Çelişkiler Yumağı: Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri", **Bilgi ve Hikmet Dergisi**, sayı:9, Kış, 1995.
- YILMAZ, H. Kamil, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.
- YİĞİT, Yılmaz, ERGENE, Mehmet, **Çağdaşlık mı İnhiraf mı?**, Nil yay., İzmir, 1994.
- ez-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Kahire, 1961.
- ez-ZERKÂNÎ, Menâhilu'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an, Mısır, 1372.
- ez-ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed b. Abdilah, **el-Burhan fi Ulumil Kur'an**, thk., Şeyh İbrahim Abdullah el-Kürdî, Beyrut, 1994.

İ.C. Yüce Kur'an'ın Tefsiri ve Müfessirleri